

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԵՒՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵՉՐԿՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

1157919

ԿՐԿԵՕՐԻՆՈՎ

ՀՀ ԳԱՍ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԿԱՄԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵԶԴԿՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

1157919

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱՍ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» շՐՄԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2016

ՀՏՂ 93/94
ԳՄՂ 63.3
Հ 854

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Հովհաննիսյան Ա.

- Հ 854 Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրու-
թյունում և քեմալական Թուրքիայում/Ա.Հովհաննիսյան
– Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2016, 151 էջ:

Մենագրությունում թուրքական փաստաթղթերի հիման վրա քննության են առնվում Օսմանյան կայսրության և քեմա-
լական Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի բռնի ունեզրկման
քաղաքականության մի շարք կարևոր հիմնախնդիրներ:

Լախատեսվում է մասնագետների, ուսանողների և ընթեր-
ցող լայն շրջանակների համար:

Պազմի վրա պատկերված է Մշո Սուրբ Թադևի եկեղեցին

ՀՏՂ 93/94
ԳՄՂ 63.3

ISBN 978-5-8080-1213-4
© Ա. Ռ. Հովհաննիսյան, 2016

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայոց ցեղասպանության հետևանքներից են եղել ոչ միայն մարդկային կորուստներն ու հայրենագրվումը, այլ նաև՝ հայերին պատկանած անհամար գույքի կորուստը: Բազմաթիվ փաստեր և վավերագրեր վկայում են, որ օսմանյան կառավարությունը հայերի գույքը բռնագրավելիս ունեցել է որոշակի ծրագիր: Տնտեսական շահի ապահովումը խիստ էական գործառույթ է կատարել Ցեղասպանության գործադրման ընթացքում: Հայոց Մեծ եղենի կազմակերպիչները, քաղաքական նպատակներ հետապնդելուց զատ, մտադիր էին նաև ազատվել հայերի տնտեսական մրցակցությունից: Բնաջնջելով Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերին երիտթուրքական իշխանությունները տնտեսական ասպարեզից վերացրին իրենց հզոր մրցակցին, նրանց հարստության հաշվին կարողացան հոգալ պատերազմական մեծագումար ծախսերը, վճարել արտաքին անօկի պարտքերը: Հայոց դարերի տրևությամբ ստեղծված ունեցվածքի յուրացումով հետագայում ստեղծեցին ազգային բուրժուազիա, իսկ արդեն Թուրքիայի հանրապետության շրջանում կարողացան ամբողջապես թրթռացնել երկրի տնտեսությունը:

Թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամը արդարացիորեն համարում է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը ցեղասպանության արդյունք է, իսկ այսօրվա Թուրքիայի տնտեսական հզորությունը մեծապես հիմնված է հայերի, ինչպես նաև հույների և այլ փոքրամասնությունների անհատական և համայնքային սեփականության բռնազավթման ու կողոպուտի վրա¹: Այդ առումով Հայոց ցեղասպանությունը կարելի է դիտարկել որպես արգելազմավորման և կազմավորման համաժամանակյա գործընթաց, այսինքն՝ թե ինչպես է մի խմբի ոչնչացման հաշվին կազմվել, ստեղծվել մեկ ուրիշը՝ նոր թուրքական նույնականությամբ: «Նոր նույնականության կազմավորման» կամ Անատոլիայի և Արև-

¹ Sh. u Taner Akcam. From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide. London: Zed Books, 2004: նույնի A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility. New York: Metropolitan Books, 2006:

մրտյան Հայաստանի «համասեռացման» (ըստ էության՝ երաթուրքացման) այդ գործընթացի հետևանքը եղան հայերի ցեղասպանությունն ու հայրենագրվումը՝ պատրիցիոզը (հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից, զրկումը): Բռնի տեղահանումն ու ջարդը ուղեկցվում էին հայերի ունեցվածքի թալանով և մշակութային արժևքների ոչնչացմամբ²: Ընդհանուր առմամբ, փորձագետներն այդ գործողությունները որակում են որպես Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության անհատական և կոլեկտիվ ունեցվածքը նորահայտ թուրքական և քրդական (մահմեդական) «սեփականատերերին» ապօրինաբար փոխանցելու պլանավորված ձեռնարկում:

Բազմաթիվ հետազոտողներ հայերի գույքի բռնագավթումը Հայոց ցեղասպանության գլխավոր դրոշագատճառներից մեկն են համարում: Արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան, դրամատերերն ու արդյունաբերողները, շերտիվ իրենց տաղանդի ու ձեռներեցության, ևույնիսկ օսմանյան բռնատիրության ու կամայականությունների պայմաններում, կարողացել էին սեր դառնալ որոշակի հարստության, ստեղծել դրամական զգալի կուտակումներ: Նրանք ակտիվ մասնակիցներն էին նաև այն մոդեռնիզացիոն փոխակերպումների, որոնք էական ազդեցություն թողեցին կայսրության սոցիալ-մշակութային և տնտեսական ոլորտների վրա՝ սկսած առևտրից և արդյունաբերական արտադրությունից, մինչև սպառողական մշակույթը, ինստիտուցիոնալ կազմակերպություններից մինչև ուրբանիզացիան և արվեստը: Տրանսֆորմացիայի կարևորագույն հետևանքներից մեկն էլ ոչ մուսուլման բնակչության շրջանում վերնախավի ձևավորումն էր: Օսմանյան արդիականացման և արևմտյան ինտեգրման առաջատար ղեկավարները մեծամասամբ այս վերնախավային համայնքի անդամներն էին: Նրանք դարձան ավանգարդային կենսակերպի ներկայացուցիչներ՝ հարստության ակնհայտ բարձր մակարդակով, քաղաքական և մշակութային նոր դիրքորոշմամբ: Այդ փոխա-

² Անուշ Ռ. Հովհաննիսյան, Հայասպանությունը՝ մշակութային ցեղասպանության նամակը, ԿՄՀ համահայկական հանդես, թիվ 2, 2010 թ., էջ 100-109:

կերպումները բացասական արձագանք ստացան մուսուլման բնակչության կողմից, որն իրեն համարում էր կայսրության «գերակա ազգությունը» (millet-i hakime): 19-րդ դ. վերջի-20-րդ դ. սկզբին օսմանկան մասնագիտական ամսագրերի, մամուլի էջերում, ակումբներում տարբեր հայացքներ ունեցող թուրք մտավորականներ՝ ազատականներ, իսլամականներ, էտատիստներ, ազգայնականներ աշխույժ քննարկում էին երկրի տնտեսական զարգացման հնարավոր ուղիները³: Քննարկումներից էրևում է, որ ոչ մուսուլման բուրժուազիային արդյունաբերության բնագավառից, ներքին և արտաքին ասպարեզներից դուրս մղելը, շուկային միանձնյա տիրելը, տնտեսական ամուր դիրքեր նվաճելը դարձել էին բարձրացող թուրք ազգային բուրժուազիայի գլխավոր մտահոգությունը⁴: Այդ վեճերում բազմիցս անդրադարձ էր կատարվում «ազգային տնտեսություն» (millet-i hakime) կառուցելու անհրաժեշտությանը: Իրականում «ազգային տնտեսությունը», ինչպես նշում են հարցով զբաղվող պատմաբաններ Ա. Աքբարը, Մ. Չեռիեոյուն և այլք, ոչ այլ ինչ էր, քան «տնտեսության բուրժուազում»⁵: Թյուրքականության զարգացման համար հարկադրված մասնավորապես տնտեսության զարգացման մասին իր տեսական մտքերում առաջ էր քաշում էթնոկենտրոն թուրքական, տնտեսության զարգացմանը՝ «Օսմանյան, իմա՝ թուրք ազգի

³ Şi ü Necmettin Doğan, *The Origins of Liberalism and Islamism in the Ottoman Empire (1908-1914)*, /Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie am Institut für Soziologie, Fachbereich Politik- und Sozialwissenschaften der Freien Universität Berlin, 2006/, chapitre 3 "Ottoman intellectuals in the nineteenth century", pp.55-206 https://www.academia.edu/6346089/The_Origins_of_Liberalism_and_Islamism_in_the_Ottoman_Empire

⁴ Միսնկան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 21:

⁵ Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", *Tarih ve Toplum*, No: 156, 1996, s. 4-18; Sait Çetinoglu, "Etnik Temizlik ve Ekonominin Türkleşmesi", <http://www.birikimdergisi.com/guncel/etnik-temizlik-ve-ekonominin-turkleşmesi>: Rifat Bali, "Politics of Turkification during the Single Party Period" <http://www.zifatabali.com/images/stories/dokumanlar/basel.pdf>

⁶ Ձիյա Գյոբալվի մասին տե՛ս Մաֆաթյան Ալ., Ձիյա Գյոբալվի և «Թյուրքականության էթնոկենտրոն», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012:

սեռտեսական այդ իդեալին» հասնելու «առաքելությունը» որդեգրեցին իթթիհադականները և երանց քաղաքական ժառանգորդ հանդիսացող քեմալականները: Համաձայն երանց ծրագրի նորահայտ «թուրք բուրժուաներն» այլևս կարիք չէին ունենալու մըրցակցության մեջ մտնել, նոր շուկաներ հետազոտել, սեփական դրամագույն կուտակել, պետք էր միայն «հեռացնել» մրցակցին և տիրանալ երա ունեցվածքին: Մ. Չեքինսոլլուի խոսքերով. «1915 թ-ի ամենամերկապարանոց փաստերից և ամենատեսական հետվանքներից մեկը պատմության մեջ ամենամեծ գույքի և հարստության փոխանցման իրականացնումս է: Այդ հետևանքը Թուրքիայի հասարակությանը՝ իր թուրքով, քրդով... բոլորին հուզող և մեր օրեր հասնող ամենատեսական սյուներից մեկն է»⁷:

Վերջին տարիներին հայերի «լքյալ գույքի» թեման դարձել է Թուրքիայի հանրային քննարկման առարկա, հրատարակվել են բազմաթիվ փաստաթղթեր, լույս են տեսել ուշագրավ աշխատություններ: Սույն ուսումնասիրությունը, որը պատրաստվել է վերջին շրջանում Թուրքիայում հրատարակված աղբյուրների, թուրք և արևմտյան հեղինակների աշխատանքների, ինչպես նաև հայ պատմաբանների հետազոտությունների հիման վրա՝ փորձ է սեղմ և ամփոփ ձևով ներկայացնել հայերի ունեզրկման գործընթացը, դրա իրագործման մեխանիզմը և արդյունքները, ինչպես նաև այդ քաղաքականության ժառանգականությունն ու շարունակականությունը Թուրքիայում: Անդրադարձ է կատարվում նաև Հայոց պահանջատիրության շուրջ անկա իրավաբանական-փորձագիտական հայեցակարգի խնդիրներին: Առանձին ենթաբաժին է հատկացված «մշակութային ցեղասպանությանը»՝ հայկական ճարտարապետական հուշարձանների ոչնչացմանը, ինչը նույնպես հայոց կոլեկտիվ սեփականության հոգևոր և նյութական կորստի մաս է կազմում: Գնահատական է տրվում նաև Թուրքիայի իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության վերջին շրջանում ձևակերպված «կոսմոսիկ» PR-քայլերին՝ մեկ-երկու եկեղեցիների վերականգնման և կամ հայերից

⁷ Մայիք Չեքինսոլլու, «2015թ.» 100-ամյա տարեկիցի սինգլոսի շաբթու
<http://akunag.net/arm/?p=30283>

բռնագրաված մեծաքանակ համայնքային գույքի չնչին մասի վերադարձի քաղաքականությունը:

Հետագոտության ժամանակագրական սահմանները միտումնավոր չեն թվագրված, թեև հասկանալի է, որ որպես մեկնակետ վերցված է 1915թ՝ Հայոց ցեղասպանության տարեթիվը: Հայերի, ինչպես և այլ փոքրամասնությունների թալանն ու կողոպուտը մշտական երևույթներ էին օսմանյան պետությունում: Սակայն ունեզրկման գործնքացը որպես ծրագրված քաղաքականություն և ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս հանդես եկավ հենց երիտթուրքերի ժամանակաշրջանում: Այդ քաղաքականության ժառանգորդը և շարունակողը դարձան քեմալականները: Հանրապետական Թուրքիայի ողջ գոյության ընթացքում այդ քաղաքականությունը հետևողականորեն շարունակվում էր՝ տարբեր գործողությունների, իրավական ակտերի և քայլերի միջոցով: Ավարտվել է արդյոք այդ գործընթացը հարցի պատասխանն է այն կվերջանա, երբ հանցագործ կողմը կդադարի օգտվել իր «ոճիրի պտուղներից»:

Ներկայացված կյուրը կօգնի պատասխանել մի բանի կարևոր հարցերի.

– Արդյո՞ք ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու է Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ոճիրի համար:

– Ինչո՞ւ է Թուրքիան համատրեն ժխտում ցեղասպանության փաստը, դրանով իսկ ժխտելով սեփական պատմությունը:

– Ինչո՞ւ է Թուրքիան կատաղի պայքար մղում տարբեր կրկրների խորհրդարաններում Հայկական բանաձևերի ընդունման դեմ և փորձում խնդիրը տեղափոխել «պատմական հարթություն»:

Ռատմաստիությունը հասցեագրված է մասնագետներին, ինչպես ևս ընթերցողների լայն շրջանակին՝ նպատակ ունենալով ընդհանուր պատկերացում տալ Հայոց ցեղասպանության և հայերի ունեզրկման խնդիրների մասին:

**«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼ»
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Թեև ունեզրկման ենթարկվեցին հայության բոլոր թե՛ ունեվոր, թե՛ չունեւոր հատվածները, այնուամենայնիվ այդ գործընթացի կարևորագույն թիրախ էր հանդիսանում Օսմանյան կայսրության «հայկական կապիտալը», ուստի դրան արժե հատուկ անդրադառնալ:

Ու թեև վերջին շրջանում կատարվել են մի շարք նոր հետազոտություններ⁸, դեռևս դժվար է ամբողջական պատկերացում կազմել Օսմանյան կայսրությունում «հայկական կապիտալի» մեծության մասին: Արխիվային նյութերի մի հսկայական մասը դեռ ուսումնասիրված չէ (դրանք Թուրքիայում են՝ արգելանքի տակ), մի մասն էլ ոչնչացվել է հայերի ցեղասպանության ժամանակ: Այդուհանդերձ հայտնի է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց առաջ հայերը Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ խաղում էին կարևոր դեր, և նույնիսկ բռնապետության և կամայականությունների պայմաններում էլ ունեին մեծ կապիտալ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Օսմանյան կայսրության արտաքին և ներքին խոշոր անտրում, արդյունաբերական արտադրության մեջ, բանկային գործերում հայերն ազդեցիկ դիրք էին զբաղում: Երանք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել երկրի տնտեսական կարևոր լծակները: Հայկականի համեմատությամբ, բուրք բուրժուազիան անաեցջալ վիճակում էր և օսմանյան տնտեսության մեջ նշանակալի տարր չէր կազմում: Հայ վաճառականներն ու գործա-

⁸ Ugur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London/New York: Continuum, 2011; Nevzat Onaran, *Emvâl-i Mevruke olayı: Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum mallarına Türkleştirilme*, İstanbul, Belge Yayınları, 2010; Bedross Der Matossian, "The Taboo within the Taboo: The Fate of Armenian Capital" at the End of the Ottoman Empire", in *European Journal of Turkish Studies* [online], Complete List, 2011, Online since 06 octobre 2011, URL: index4411.html; Ասատյան Ա., *Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ.*, Երևան, 2013:

րանատերերը նշանակալի դեր էին խաղում երեք աշխարհագրական մակարդակներում. կենտրոնական քաղաքներում (Մոսկույ, Մեկարա, Տրապիզոն), եահանգային քաղաքներում (Կայսերի, Խարբերդ, Քոբար) և միջազգային քաղաքներում (Լոնդոն, Մանչեսթր):

Երիտթուրքական իշխանությունները խիստ մտահոգված էին, որ հայերի տնտեսական և նյութական հզորացումը հիմք է դառնալու նրանց վաղվա քաղաքական հաղթանակների համար: Աստիճանաբար թուրք իշխանությունների մոտ ուժեղանում էր այն մտայնությունը, որ վաղ թե ուշ երեկվա հպատակ հայր տիրանալու է իրենց իշխանությանը, ինչպես դա արել էին տնտեսության ասպարեզում⁹:

Օսմանյան կայսրությունում պետական պաշտոնյաների ընտրության ժամանակ հաշվի էին առնվում ոչ թե անձերի արժանիքներն ու կարողությունները, այլ նրանց ազգային և կրոնական ծագումը: Գրեթե ողջ պաշտոնեությունը, զինված ուժերը, ոստիկանությունը և դատական մարմինները կազմված էին մահմեդականներից, սեմամասնությամբ՝ օսմանցի թուրքերից: Իրենց վերապահելով իշխողի դերը՝ նրանք երկրի ամբողջ տնտեսական դաշտը թողել էին ոչ թուրք տարրերին¹⁰: Հայերն Օսմանյան կայսրության մյուս հպատակ ժողովուրդների հետ, ավելի քան երկու դար տքնեցին կայսրության տնտեսությունը բարգավաճ պահելու համար: Ձրկված լինելով վարչական և զինվորական գործունեության հնարավորությունից՝ օսմանյան պետության մեջ առևտուրն ու արհեստները դարձան այն թույլատրված ասպարեզները, ուր հայերը կարող էին փոքրիշատե ազատ կերպով

⁹ Երիտթուրքերի այդ «վախերի» մասին գրել է և Գրիգոր Չոբուպը: 1913 թ. իր հոդվածներից մեկում նա կանխատեսել է, որ ազգային կապիտալի ստեղծման համար իբրևիստական իշխանությունները կփորձեն նարկադրանքի միջոցով տնտեսական ասպարեզից հեռացնել մրցակից քրիստոնյաներին՝ հետագայում նրանց մասնավոր շարժման և անշարժ գույքը յուրացնելու համար (տես Գ. Չոբուպ, «Հայկական հարցը փաստաթղթերի վրա լույսի տակ», Երֆեյի ժողովածու, հ. 9, է. 2002, էջ 531-532):

¹⁰ Անոն Չոբուպյան, *Համադարձիչ արևմտահայոց մեկ դարու պատմություն*, Ա. Խասար., Քնդուք, 1972, էջ 55:

դրսուղի է և զարգացնել իրենց ցնդային-ազգային ունակությունները: XV դարից Կոստանդնուպոլսում սկսեցին բազմանալ հայ առևտրականների խանութները, առանձին շուկաները, խաներն ու վաճառատները: Միջերկրական և Սև ծովերից դեպի Իրան և Հնդկաստան տարանցիկ առևտուրը հիմնականում կառուարում էին հայ վաճառականները¹¹: Կայսրության մյուս տնտեսական կարևորագույն կենտրոնի Զմյուռնիայի հայ առևտրականները կապված էին եվրոպական երկրների հետ: Հայ վաճառականները տիրապետում էին եվրոպական լեզուներին և եվրոպական առևտրի մեթոդներին, այդ իսկ պատճառով կարողացան դառնալ թուրք-եվրոպական առևտրի միջնորդներ¹²: Թուրք-եվրոպական առևտրի մեջ գլխավոր բաժինը պատկանում էր հայ վաճառականներին: Բազմաթիվ հայ առևտրականներ, չգոհանալով եվրոպացիների ներկայացրած ապրանքների քանակությամբ, իրենք կապեր հաստատեցին Եվրոպայի արդյունաբերական կենտրոնների և առևտրական ընկերությունների հետ: Լրանցից շատերը նույնիսկ հաստատվեցին եվրոպական քաղաքներում, գրասենյակներ բացեցին և մասնաճյուղեր հիմնեցին: Նեղ գտնելով Օսմանյան կայսրության շուկան՝ սկսեցին դիրքեր գրավել միջազգային առևտրում՝ էապես նպաստելով Ասիայի և Եվրոպայի միջև ապրանքափոխանակությանը¹³: Եվրոպական դրամագլխի և գործարանային արտադրությունների մուտքով կարճ ժամանակահատվածում հայերի տնտեսական վիճակի մեջ արագ բարելավում տեղի ունեցավ:

Պետք է նշել, որ հայերի տնտեսական առաջընթացն ու զարգացումը կատարվում էր երկրում տիրող կամայականու-

¹¹ Ալբերտ Խառատյան, *Կոստանդնուպոլսի հայ գաղութը, (XV-XVII դդ.)*, Երևան, 2007, էջ 51-67:

¹² Հայկ Ղազարյան, *Արժույթային և սոցիալ-տնտեսական և բարոյագիտական կացությունը 1800-1870 թթ.*, Երևան, 1967, էջ 403:

¹³ Հովհաննիսյան Ա., «Արտանշուք վաճառականություն» (Hayriye ticaretleri) նախաձեռնումից մինչև «տնտեսության բարձրացման» բարոյագիտականության (19-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում թուրք/մուսուլման ձևակերպությունը իրանյան փորձի մասին)», *Արևելագիտության ծայրեր* (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու, ԵՊՀ/ No.10 (նվթրված ակադեմիկոս Բ. Սաֆրասյանի ծննդյան 60-ամյակին), Երևան 2015, էջ 17-50

թյունների պայմաններում: Լույս եկամուտն ունեցող թուրք վաճառականից պետությունը երեք անգամ պակաս հարկ էր վերցնում, քան հայ վաճառականից: Կողոպուտներն ու կանխամտածված հրդեհները ավերածության էին ենթարկում Վանի, Խարբերդի, Ադանայի և այլ կենտրոնների շուկաները: Հավատակիրենց դեմ գոյություն ունեցող թուրքական ատելության և հալածանքների՝ հայերը շարունակում էին առաջնային տեղ զբաղել կայսրության առևտրի մեջ:

Այսպես, 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում Սեբաստիայում, որի բնակչության 35 %-ը հայեր էին, 166 ներմուծող վաճառականներից 141-ը, 150 արտահանողներից 127-ը, 9800 մանր առևտրականներից և արհեստավորներից 6800-ը հայեր էին: 150 ձեռնարկություններից 130-ը պատկանում էին հայերին, 20-ը թուրքական էին կամ խառը կապիտալով, 17700 աշխատավորներից 14000-ը հայեր էին: Այսպիսով՝ առևտրականների 85 %-ը, արհեստավորների 70 %-ը, ձեռնարկատերերի 85 %-ը, աշխատավորների 80 %-ը հայեր էին: Ամբողջ երկրի մասշտաբով հայերը վերահսկում էին ներմուծման 60 %-ը, արտահանման 40 %-ը և ներքին առևտրի 80 %-ը¹⁴:

Հայերի նախաձեռնությունը զուտ վաճառականության մեջ չսահմանափակվեց: Երանց իրենց ճարտարությունը ցուցաբերեցին տնտեսության տարբեր ոլորտներում: Քանվեցին նաև առևտրականներ, ովքեր եվրոպական սարքավորումներ, մեքենաներ փոխադրեցին երկիր և տեղում սկսեցին կազմակերպել եվրոպական որակ և արտաքին տեսք ունեցող ապրանքների արտադրություն: Աստիճանաբար փոխվում էր կապիտալի բնույթը: Առևտրական կապիտալը փոխակերպվում էր արդյունաբերականի: XX դարի սկզբին, օրինակ, Արաբկիրում, որտեղ կտավագործությունը հայ ազգաբնակչության հիմնական զբաղմունքն էր, արդեն գոյություն ունեին մանուսայի՝ 15, մանրաթելի՝ 9 և սիժոնի և սավանի պատրաստման 18 ձեռնարկություններ:

¹⁴ Huzarcan O.T., *Syryakner Osmancivil isseyyerit*, Epestan, 1977; Bedross Der Matossian, "The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire," in *JL/RJCA*, Issue # 39, Fall 2007, pp.147-174.

Արդյունաբերության որոշ ճյուղերում եկատվում էր անցում մանուֆակտուրային արտադրությունից դեպի գործարանային արտադրություն: Կարիևում, Կանում, Քաղեչում շապագործական, պղնձագործական և այլ ձեռնարկությունների արտադրանքը սպառվում էր ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկայում¹⁵: Եվրոպական սարքավորումներով հագնեցած էր Գարրիկատոբյան նորայններին պատկանող՝ 1870 թվականին ծարրերդում հիմնված մետաքսի գործարանը, որն իր տեսակով միակն էր երկրի ասիական մասում: Այստեղ արտադրված որակյալ մետաքսը մեծ համբավ ուներ եվրոպական շուկայում: Այն մրցանակներ էր շահել միջազգային ցուցահանդեսներում և իր որակով չէր գիշում Լիոնի համրավաճիոր մետաքսին¹⁶:

Թուրքերն իրենք իսկ, անուղղակի կերպով, նպաստել են հայերի տնտեսական հզորացմանը, քանզի արհամարհելով տրետեսական ասպարեզը՝ առևտրի և արհեստների ասպարեզները թողել էին ոչ թուրք տարրերին: Թուրքերի հիմնական զանգվածը մշտապես ձգտել է դառնալ պաշտոնյա կամ զինվորական և թողել է, որ ուրիշ ազգերը տրևեն և բարիքներ ստեղծեն իրենց համար:

«Բուր չարիքների արմատն այն է, իր հիշողություններում խոստովանել է գահրնկնց արված Արդու Համիդ II-ը,» որ ոչ մի օսմանցի չի աշխատում իրական արժեքներ ստեղծելու համար: Օսմանցին սովոր է պարտն լինել և աշխատանքը ուրիշներին թողնել: Նա սպրում է և զվարճանում: Մեր կրիտասարդները կարծում են, թե իրենք չեն կարող այլ բան դառնալ, քան սպա և պաշտոնյա»¹⁷:

XIX դարի կեսերից օսմանյան տնտեսության մեջ հայերի աստիճանական հզորացումը սկսեց առաջացնել օսմանյան իշխանությունների լուրջ մտահոգությունը, որոնք տնտեսական տեղոր սկսեցին հայերի և ողջ քրիստոնյա բնակչության հանդեպ, որի ընթացքում վերջիններս կորցրեցին մեծ քանակությամբ

¹⁵ Ա. Ասատյան, «Հայերն օսմանյան տնտեսության մեջ»

<http://betq.am/arm/news/31209/bayern-osmanyan-tintutyano-maj.html>

¹⁶ Հայկ Կահն, *Ցարերնց և անոր ռոկնզն զառոյ, Կոմ Տորք*, 1959, էջ 640-643:

¹⁷ Ա. Ասատյան, նշվ. աշխ.

շարժական և անշարժ գույք և մշակելի հողերի հսկա տարածություններ¹⁶։ Անօրինականությունների և կամայականությունների ալիքը հազիվ էր հանդարտվել, երբ ծայր առան 1894-1896թթ. հայկական ջարդերը, որոնք բերեցին երբ ալիք, թալան ու մի շարք շրջանների ամուտրական կապերի խզում, արտադրության նվազում և տնտեսական անկում։

Անգլիացի դիվանագետ Պիրսը կոտորածների դրդապատճառներից ամենանշանակալի էր համարում այն հանգամանքը, որ հողերը կարողացել էին իրենց ձեռքում կենտրոնացնել երկրի տնտեսական կարևոր լծակները և տնտեսության զարգացման գործում հանդես էին գալիս արաջամարտիկների դերում¹⁷։

1894թ. Սասունի կոտորածից անմիջապես հետո սույն Աբղույ Համիլը Բ.-ն Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Ռատոլիսի հետ հանդիսման ժամանակ ասել է հետևյալը. «Ես կնախընտրեմ մտնել, քան թե թույլ կտամ, որ Հայաստանում բարենորոգումներ լինեն, որովհետև բարենորոգումների պարագայում հայերը հավասարության իրավունք կունենան և իրենց խելքով, աշխատասիրությամբ այնքան արագ կգնան, որ մենք՝ թուրքերս, հայերի հպատակը կդառնանք»¹⁸։

1894-1896թթ հայկական կոտորածները ազդանշան եղան թուրք հաջորդ սերունդների համար։ 1908թ. իշխանության նկատման երիտթուրքերը գտնում էին, որ Աբղույ Համիլը անկասար գործ է արել՝ ողջ հայությանը չոչնչացնելով, քանի որ հայերն, այդքան կորուստներ կրելուց հետո, քան տարի անց, ոչ միայն վերագտել էին իրենց, այլև հզորանալով՝ «տպանոսալիք» դարձել թուրքերի համար։ Հայերի նկատմանը թուրքերի վախը և ատելությունը շեշտվեց 1912-1913թթ. Բալկանյան պատերազմում կայսրության պարտությունից և Հայկական բարենորոգումների ծարցի բարձրացումից հետո։ Բարենորոգումների համար հայերի պայքարը, երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներից մեկի՝ դոկ-

¹⁶ Ջոն Կիրակոսյան, *Երկու դարերը պատմության զատաստանը* արտ. Երևան, 1982, էջ 50։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 132։

¹⁸ Կոստանդնուպոլսի Սառլոսյան, *Անկախներ Հայկական ընդհանուրական մասին*, Երևան 2004, էջ 8-9։

տոր Լազըմի կարծիքով, դատնայու էր հայոց անկախության սկզբնավորումը, իսկ արևելյան սահմանների վրա հայկական պետության կազմավորումը նա համարում էր թուրանական ծրագրի տապանաքայրը²⁰։ Դրա վկայությունը ըստ Լազըմի այն էր, որ 1908թ. Մահմանադրության հռչակումից հետո հայերը բռնել են ազգային, մշակութային, տնտեսական անօրինակ վերելքի ճամփան։ Հայոց պետության կազմավորմամբ թուրքերը ոչ միայն երաժարվելու էին թուրք ցեղերի միավորման գաղափարից, այլև թուրքական պետությունը սահմանափակվելու էր Կոնիայի սելջուկ սուլթանների նեղ հողատարածքների վրա։ Մրա մեջ Լազըմը տեսնում էր թրքության մահացման սկիզբը։ Նա գտնում էր նաև, որ հայերի վերացումով Հայկական հարցին վերջ դնելուց զատ, թուրքերը կազատվեն նրանց տնտեսական մրցակցությունից, և լայն գործունեության ասպարեզ կստանան, իսկ հայերի հարստությանը տեղ կդատեն օսմանյան պետությունն ու թուրքերը²¹։

Միայն ուժեղ մրցակցի վերացումով կարելի էր ապահովել թուրքերի ապագան²²։

Թուրքերը երկրում չունեին այլ առավելություն, քան իրենց ձեռքում կենտրոնացած զորքը և պետական կառավարման մյուս լծակները, որոնց վրա հենվելով, նրանք ձեռնամուխ էղան իրենց գոյությանը, ներկային, ապագային և իդեալներին՝ Մեծ Թուրանի ճանապարհին վտանգ ու խոչընդոտ ներկայացնող հայությանը, Հայաստանը և Հայկական հարցը հրապարակից վերացնելու գործին։

²⁰ Լույս տեսչում, էջ 11

²¹ Մեվլան Ջադի Ռիֆայթ, Օսմանեան յնգալիթաթիներ և սուր ծայրերը, Քիլոուք, 1938, էջ 162։

²² Ջոն Կիրակոսյան, Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և այրմանանայությունը, Երևան, 1967, էջ 91։

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵԶԴԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԵՐՁԱՆՈՒՄ

Հայերի ունեցվածքը բնագրավելը 1915 թ., երիտթուրքերի կառավարության կողմից: Ի լրումն ավելի քան 1,5 միլիոն հոգիների սպանդի և հայերին՝ իրենց 4000-ամյա հայրենիքից արտաքսման, Թուրքիայի կառավարությունը բուրք և քուրդ բնակչության միջոցով գողացավ հայկական ակտիվները, բնագրավեց հայկական գույքը և ոչնչացրեց հայկական պատմական հուշարձանները: Ըստ Տիգրան Քույումջյանի «միասին վերցրած այդ գործողությունները կարելի է դիտարկել որպես մանրակրկիտ ծրագրված հսկայածավալ հանցագործություն և «գաբի կողպուտ»²⁴:

Գործընթացը, որն սկիզբ էր առել երիտթուրքերի օրոք Օսմանյան կայսրությունում, շարունակվեց հետագա իշխանությունների կողմից արդեն նոր հանրապետական Թուրքիայում: Տասնամյակներ շարունակ հանրապետական Թուրքիայի իշխանություններն օգտագործելով տարբեր օրենսդրական հրամանագրեր, կամ Ուղուր Ունգյորի սահմանմամբ «օգտագործելով արդարադատության համակարգն անարդարության» համար վերջ դրեցին հայերի և երանց տնտեսական ներկայությանը Արևմտյան Հայաստանում և Անատոլիայում²⁵:

Հայերի ցեղասպանությունը, որպես լայնամասշտաբ հանցագործություն իրականացվում էր մի շարք գործընթացների՝ հայ վերնախավի և ներկայացուցիչների ձերբակալություն և սպանություն, հայ բնակչության տեղահանում, ջարդ, բռնի ձուլում, կուրթական մշակույթի ոչնչացում և սեփականագրվում, համադրմամբ: Չնայած այդ գործողությունները տարբեր վայրերում տարբեր ձևերով և տարբեր գերատեսչությունների կողմից էին

²⁴ Dikran Koussamjian, "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process", <http://armenianstudies.csa.fresno.edu>

²⁵ Uğur Üngör, "Confiscation and Colonization: The Young Turk Seizure of Armenian Property" <http://www.armenianweekly.com/2011/04/22/confiscation-and-colonization-the-young-turk-seizure-of-armenian-property/html>

իրականացվում, դրանց վերջնանպատակը մեկն էր՝ ոչնչացում:

Ջելալ Բայարի հուշագրություններից ակնհայտ է դառնում, որ երիտթուրքերը կազմել էին Անատոլիայի էթնիկական գոման և թուրքացման եղանակների մասին մանրամասն զեկույցներ: Երկիրը քրիստոնյաներից «մաքրելու» այդ ծրագրերը չէին սահմանափակվում միայն հայերով և իրագործվում էին դեռ առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, իսկ Անատոլիայի թուրքացումը, հատկապես՝ Բալկանյան պատերազմներից (1912-1913 թթ.) հետո, դարձավ կառավարության հիմնական քաղաքականությունը²⁶:

Երբ սկսվեց համաշխարհային պատերազմը, բարեփոխումների պահանջի պատրվակով արտաքին միջամտության սպառնալիքը վերացավ, և այդ պայմաններում ավելի հեշտ ու հանգիստ ենթարվող դարձավ ավարտել Անատոլիայի թուրքացումը: Իզուր չէ, որ երիտթուրքերի գաղափարախոսներն ամեն առիթով պնդում էին, թե «ժամանակակից պետության ստեղծումը հնարավոր է միայն միասնական էթնիկական ընդհանրության պայմաններում»²⁷:

Պատերազմի ավարտին ավելի քան 2,900 հայկական բնակավայրեր (գյուղեր, քաղաքներ, թաղամասեր) դատարկված էր, իսկ դրանց բնակիչների մեծամասնությունը՝ մահացած:

Հայերի բռնի տեղահանումն սկսվեց 1915 թ. փետրվարին: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին անհրաժեշտ էր օրինականացնել այդ տեղահանությունները, ուստի 1915 թ. մայիսի 27-ին Օսմանյան կայսրության իշխանություններն ընդունեցին մի ժամանակավոր օրենք, որը «իրավական» քող ծառայեց հայ ժողովրդի կանխամտածված զանգվածային տեղահանության և ոչնչացման՝ ցեղասպանության համար: Օրենքը վերնագրված էր հետևյալ կերպ՝ «Պատև-

²⁶ "Turnak içindeki tüm ifadeler": Celal Bayar, *Ben de Yandım*, Cilt 5, İstanbul 1967, s.1573.

²⁷ Ziya Gökalp, "Millî Nedir, Millî İktisat Nedir İbarsetir", İstanbul 1915; Zafer Toprak, *Türkiye'de «Millî İktisat» (1908-1918)*, Ankara, 1982, s.32; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) İktisat-Tarıkki ve Devletçilik*, İstanbul, 1995.

A105X15

րագմի ժամանակ կառավարության գործողությունների դեմ հանդես եկողների նկատմամբ ռազմական տեսանկյունից իրականացվելիք միջոցառումների վերաբերյալ ժամանակավոր օրենք»։ Քուրթական պատմագրության մեջ ընդունված է այն տվյալնէլ Tehcir kanunu (Տեղահանության մասին օրենք) կամ էլ՝ "Sevkiyat kanunu (Տարահանման մասին օրենք)։ Մի քանի օր անց՝ 1915 թ. հունիսի 1-ին, կառավարությունը հրապարակեց օրենքը, որն արդեն իսկ փաստացի գործում էր, «Թալիսի վարայի» պաշտոնաթերթի առաջին էջում²⁶։ Եղենք, որ Թալիսը փաշան 1915 թ. մայիսի 26-ով թվակիր Լերքին գործերի նախարարության գրության մեջ հայտնում է, որ ինքը հայերի արքարին մեկնարկ է անել նախքան օրենքի հրապարակումն ու վարչակազմի որոշում ընդունելը²⁷։

Այդ օրենքում հայերն ուղղակիորեն չէին հիշատակվում։

²⁶ Ինչպես կրում է հայ թուրքագետ Ֆ.Մաքրասյանը, ջայթօք այդ օրենքի էջումնդակության, և հրապարակման առանձնահատկությունների նկատման շատ հանգամանքներ ինչպես մեղանում, այնպես էլ պետությունում մնում են չարագրանված՝ նպատակով իրարանկթ մտանցումների դրոսորմանը։

Վեճանադայ ինտիքներից է. օրենակ, օրենքի ընդունման և հրապարակման ամսաթվերի հարցը։ Որոշ աշխատություններում, օրինակ, Աշխատ 1915 թ. մայիսի 26-ը։ Այլ գրքերում կարող ենք կորչալ, որ այդ օրենքը մամուլում հրապարակվել է 1915թ. մայիսի 27-ին։ Միևընե թուրքական պաշտոնական վավերագրերը փաստում են, որ առաջին ամսաթիվը վերաբերում է Լերքին գործերի նախարար Թալիսի գաղտնի գեղապագրին, որով նա դիմել է կառավարությանը և պահանջել, որ ընդունվի օրենք նայոց տեղահանության մասին, իսկ երկրորդը օրենքի ընդունման ամսաթիվն է, այլ ոչ թե մամուլում հրապարակման, ինչը տեղի է ունեցել կինգ օր անցիկ առջ. 1915 թ. հունիսի 1-ին։

Այնուայս է, որ նույնացվում է «Տեղահանության օրենքը» և հայերի տեղահանությունը սկսելու վերաբերյալ կառավարության որոշումը, ինչը սխալ է։ Պատվարության «Տեղահանության որոշումը» ընդունվել է Լախարաների խորհրդի (Meclis-i Vukela) մայիսի 30-ին տեղի ունեցած նիստի ընթացքում, այսինքն՝ «Տեղահանության օրենքը» ընդունումից երեք օր անց։ Մանրամասն տես՝ Օսման Մաքրասյան, «Շամանյան կայսրության 1915թ. «Տեղահանության օրենքը», Պատմա-բանասիրական հանդես 2007, № 2, էջ. 72-81։

²⁷ Nevzat Ogün, "Türk milliyetçiliğinin 'kanlı' ekonomisi politikası" <http://ekonomi.net.tr/?p=1411>

Օրենքը չէր ներառում դրույթ հայերի սեփականության մասին: 1915 թ. հունիսի 10-ին ընդունվեց «Հայերի գույքի մասին» հրահանգը և անմիջապես նաև համապատասխան «Ժամանակավոր» օրենքը: Այդ այսպես կոչված, «Լքյալ ունեցվածքի մասին» օրենքը պարունակում էր ցուցումներ «պատերազմի և քաղաքական արտակարգ պայմանների հետևանքով տեղահանված «անձերի» (eghas) բողած շարժական և անշարժ կայքի» հետ վարվելու մասին: Մյուս որոշումը՝ 1331 (1915 թ.) սեպտեմբերի 13/26-ի «Լքված գույքի մասին օրենքը»²⁰ (Emval-i Metruke Kanunu), արդեն անմիջականորեն վերաբերում էր հայերին: Այն նպատակաուղղված էր հայերի բնի տեղահանությանը, որոնք, ինչպես ասված էր, «զբաղվում են այնպիսի փտանգավոր գործունեությամբ, ինչպիսին է թշնամու հետ համագործակցությունը, սպանում են անմեղ մարդկանց և ասպտամբություն են հրահրում» և նրանց գույքի բռնագրավմանը: Ի տարբերություն նախորդ օրենքի, դրա մեջ ներառվեցին նաև ունեցվածքի մասին հոգիվածներ: Դրանցում կային դրույթներ՝ ուղղված «լքված սեփականության պաշտպանությանը», «սեփականատերերի վերադառնալուս պես այդ սեփականության անվանական արժեքը նրանց վերադարձնելուն» և այլն: Բացի այդ, տվյալ օրենքով նախատեսվում էր անշարժ գույքի օբյեկտների և հողատարածքների տեսակների, արժեքի ու քանակի գնահատում ու գրանցում: Այս իմաստով, իրավացի է ցեղասպանագիտության հիմնադիրներից պրոֆ. Վ. Տասրյանը, երբ այն քննադատում է որպես «Էվֆեմիստիկ արտոնագիր» թալանելու և ուրախությամբ յուրացնելու զոհաբերվող ազգաբնակչության կուտակած հարստությունը»²¹: Այդ օրենքը մեաց ուժի մեջ մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 4-ը:

Դրանից հետո անշարժ գույքը, այդ թվում՝ հողերն ու

²⁰ «Թուլված», «լքված» կամ «տնտեսաբար գույք» (Emval-i Metruke), տերմինը կիրառվել է Օսմանյան կայսրության և թուրքիայի Հանրապետության օրենսդրության մեջ, որում, սակայն, չկա կոնկրետ նշում, թե ով է հրամարվել այդ սեփականությունից:

²¹ Vahacın N. Dadrian, "The Complicity of the Party, the Government and the Military: Select Parliamentary and Judicial Documents", *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 22, № 1, p. 29.

ունեցվածքը, հանձնվեցին Բալկաններից և Կովկասից գաղթածների (մուհաջիրների) տնօրինությանը: Այլ կերպ ասած, կառավարությունը այդ օրկերն օգտագործեց գաղթական-մահմեդականների հետ կապված խնդիրների կարգավորման համար՝ նրանց տրամադրելով լոնի տեղահանված հայերի տները: Մնացած ամբողջ ունեցվածքը, ներառյալ՝ ձիթենու, բթի, խաղողի, նարնջի այգիները, արհեստանոցները, առևտրի կրպակները, գործարաններն ու խանութները աճուրդի հանվեցին: Աճուրդից ստացված գումարները պետք է իբր պահվեին «ֆինանսական մարմինների կողմից», որպեսզի հետագայում «վերադարձվին սևփակնատերերին»: Օրենքով նաև նախատեսվում էր ստեղծել այսպես կոչված կառավարման հանձնաժողովներ (idare komisyonlar), որոնց նպատակը պետք է լիներ «լրված ունեցվածքի պաշտպանությունը», վերահսկումն ու տնօրինումը²²: Կեսարիայի հասարակական վայրերից մեկում, օրինակ, փակցված էր հունիսի 15, 1915թ. թվագրված հետևյալ հայտարարությունը. «Թողն թ ձեր բոլոր իրերը, ձեր կահույքը, անկողնային պարագաները, ձեր կահկարասին: Փակն թ ձեր խանութները, թողնելով ամեն ինչ ներսում: Ձեր խանութների դռները կնքվելու են հատուկ դրոշմանիշով: Ձեր վերադարձին դուք կստանաք այն ամենը, ինչ թողել եք: Մի՛ վաճառեք ձեր գույքը կամ որևէ թանկարժեք իրը: Կազմն թ ձեզ պատկանող գույքի, այդ թվում, անասունների ցանկը և հանձնե՛ք այն հատուկ նշանակված պաշտոնյայի, այնպես, որ ձեր ամբողջ գույքը հնարավոր լինի վերադարձնել ձեզ հետագայում: Դուք ունեք տասը օր սույն հրամանագիրը կատարելու համար»²³:

Համաձայն վերը նշված կարգադրության, տեղական մակարդակով հատուկ հանձնաժողովներ էին կազմվելու՝ 2 վարչական (mülkiye) և 1 ֆինանսական (maliye) ներկայացուցիչներից:

²² Հիշատակված օրենքների, շրջաբերականների, ինչպես նաև դրանց իրագործման վերաբերյալ գաղտնի հրամանների տեքստերը տես Nevzat Onaran, *Ermeni - i Mevzuatı olayı: Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum mallarını Türkleştirilmesı*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2010.

²³ Mar M. Derjarian, *Forgotten: A Survivor of the Armenian Genocide*, Los Angeles: Aimsu, 1996, p. 38.

որոնք պետք է մանրամասն գույքագրելին հայերի ունեցվածքը (3 օրինակից): Պատճեններից մեկը տրվում էր գույքի տիրոջը, մյուսը պահվում էր տեղական համայնքում (որպես կանոն դա եկեղեցին էր, այդ է նաև պատճառը, որ ի թիվս այլ հանգամանքների, եկեղեցիները առաջին թիրախն էին դառնում՝ հարձակումների, հրկիզումների և այլն – Ա. Հ.), երրորդը՝ ուղարկվում էր Օսմանյան պետական գանձարան: Այդպիսի թղթեր հայերին տրվեցին: Եարժական գույքը՝ անասուններ, կահկարասի և այլն՝ վաճառվում էր աճուրդով և գումարը դրվում հայերի անունով: Այս պաշտոնական գրույթուները հետագայում հրատարակել էր Յուսուֆ Հալաջօղլուն, թուրք պատմագիտական ընկերության նախկին նախագահը, փորձելով ցույց տալ, թե որքան «նոգատար» է եղել օսմանյան կառավարությունը տեղահանվող հայերի նկատմամբ²⁶:

Թե ինչպես էր իրականացվում նմանատիպ աճուրդը նկարագրում է Օսմանյան կայսերական բանկի կառավարիչը Բրիտանական համապատասխան մաքսիսներին ուղարկած իր զարտնի զեկուցագրում. «Հայերի ունեցվածքի հարկադիր վաճառքը տակնուվրա է արել ամեն ինչ: Միայն Էրզրումում 400.000 ֆուևտ արծողությամբ ապրանքը վաճառվել է (աճուրդի միջոցով) 20.000 ֆուևտով, միևնույն ժամանակ ոչևչացվել են հայերին պատկանող ձեռնարկություններ, ջուլիակահաստոցներ և այլ պարագաներ և, հետևաբար, արդյունաբերական կյանքը կանգ է առել»²⁷:

Անգլյական հետախուզության տվյալներով, միայն Մարդիկում և Դիարբեքիում կոզոպյովել էր 6.000.000 թուրքական ֆուևտ արծողությամբ ակնեղեն, գորգեր, հեռոճ իրեր և 1.500.000 թուրքական ֆուևտ արծողությամբ ոսկի: Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներից մեկը՝ Դիարբեքիի նահանգապետը,

²⁶ Yusuf Halacoglu, *Facts, Relating to the Armenian Displacement (1915)*, TTK Publication, Ankara, 2001.

²⁷ Տ. Մաքսիսյան, «Հայոց ցեղասպանության համար կոստանդուպոլսական արժույթի խնդիրը և Մեծ Բրիտանիան (1915-1924թթ.)», *Պատմա-քառադիպան հանդես*, 2002, No. 1, էջ 52.

4. Պոլիս գնացրով տեղափոխել էր ոսկերչական իրերով 48 արկղ և թանկարժեք քարերով լի երկու սեղուկ²⁶:

4 ամիս անց, 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ին, հրապարակվում է նոր հրամանագիր, որով կարգավորվում էր աճուրդից դժգոհ անձերի՝ հանձնաժողովների գործողությունները բողոքարկելու և ունեցվածքը՝ ըստ պահանջի նո ստանալու կարգը, որի համար նախատեսված էր 15 օր:

Օրենքում, ինքարկե, կշված չէր, թե ինչպես կարող էին Դեր-Տոր բշվածները, սպանվածները հետևեին այդ ընթացակարգին: Սարգիս Չերկեցյանը իր «Աշխարհը բլուրիս է բավարար» գրքում հուշագրություն է գետեղել, որի համաձայն Քարամանում իր ունեցվածքին տեր կանգնել ցանկացած իր հորը՝ Ղազարոսին փաստաբանը երկու ճամփա է ցույց տալիս՝ կամ լռել, կամ կախաղան բարձրանալ²⁷:

Իրականում թալանը տեղի էր ունենում տեղի ու տեղը, գորգերը, արծաթյա և ոսկե իրերը, հագուստը՝ ռասիկաններն ու ժանդարմներն էին վերցնում, մանր կանկարասին՝ տեղի խուճանը: Որոշ դեպքերում աճուրդ իսկապես իրականացվում էր, բայց գոյացած գումարը իշխանավորներն իրենք էին գրպանում, այլ ոչ թե դնում հայերի հաշվին: Ջավեշտական պատկեր է ներկայացնում արաբ Ֆայեզ ալ Ղուսեյնը. «5 լիքա արժեք ունեցող կոստյումը վաճառվում էր 2 մեջլիլիչեով, թանկարժեք սպասքը մանրադրամ արժեք, իսկ հին արժեքավոր դաշնամուրը որևէ մեկը չէր գնում: Մանրանկարներով զիրքը տրվեց պանրավաճառին՝ շուկայում վաճառելիս պանիր փաթաթելու համար»²⁸: Անշարժ գույքը օգտագործվելու էր օլիտոսթյան հայեցողությամբ՝ երբեմն տրվում էր բանակին, որպես կայանատեղի, դառնում էր

²⁶ Յու. Բաբսեղով, *Հայերի քեդապարանության համար կարթագան պատասխանագրությունը* (ոնպալապիսի և փոխնաստուցան ինդիքներ), Երևան, 1999, էջ 8:

²⁷ Sarkis Çerkeçyan, *Dünya Hepsinde Yıkar, Gedik: Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 59.*

²⁸ Ֆայեզ ալ Ղուսեյն, *Քարգեղը Հայաստանի մեջ* (սկխանտեթի վերաբերյալներ), Կառնիս, 1960, էջ 25-30:

հուսալուսալ, պահեստ, Բաղկաններից տեղահանվածներին տեղափոխում էին հայերի տներում:

1915 թ. սեպտեմբերի 27-ի նոր՝ «Այլ վայրերում վերաբնակեցված (տեղահանված – Ա. Հ.) անձանց լքված տների, պարտքերի և վարկերի մասին» երկար անվանումով ժամանակավոր օրենքը չեղյալ հայտարարեց ունեցվածքի հետ կապված բոլոր գործարքները, այդ թվում՝ ունեցվածքի զիջումը կամ փոխանցումը այլ մարդկանց (feragat): Դա պետք է կանխեր ապագա զոհերի համար կեղծ գործարքների հնարավորությունը, այսինքն՝ պետությունը փաստորեն քաղաքացիներից խլում էր իրենց սեփական ունեցվածքը տնօրինելու իրավունքը (ինչը հակասում էր օսմանյան օրենքերին):⁹⁹

Հայկական համայնքային բարեգործական հիմնադրամների և ընկերությունների սեփականությունը փոխանցվել էր Բարեգործական ֆոնդերի վարչության (այսպես կոչված վակուֆային գերատեսչության) հաշվեկշռին, իսկ դպրոցների և վանքերի նյութական արժեքների օգտագործման իրավունքները հանձնվել էին կրթության նախարարությանը:

1915 թ. նոյեմբերի 8-ին ընդունվեց նոր որոշում՝ բոլոր տվյալները հաստիկ գրանցման գրքերում (defter) գրատելու անհրաժեշտության մասին: Տվյալ գրքերում ըստ ընդհանուր ձևանուշի գրանցվում էին լքված ունեցվածքի տեսակները, ներառյալ՝ փողը, շարժական և անշարժ գույքը, պարտքերն ու վարկերը:

Պատմության մեջ, թերևս, աննախադեպ այդ «օրենսդրական ակտերը» թույլ էին տալիս բռնագրավելու տեղահանված

⁹⁹ «Լքված գույքի մասին» օրենքի ընդունման ժամանակ Յուզբաշի խորհրդարանի պատգամաբար, սենատոր Աննա Ռզգան որը «Իթթիհատ» կուսակցության կիսադիրքներից մեկն էր, անգամ վարդավել է «Օրենքում արգիված ստանանուրը, որն է՝ «լքված գույք» ինքնին ճաջաչինանգան է՝ Ռոսյմեան հայերը, դոնդր այդ աննեցյանքի սեփականատերերն էին, իրենց նամքով չեն բարել այն: Եթե ես ճամատայն չեմ իմ սեփականությունը վաճառելուս, ոչ որ չի կարող այն վաճառել բռնությամբ: Հիմնական օրենքի (Մանանադրության) 21-րդ հոդվածն արգելում է քա: Եթե այս երկրում Հիմնական օրենք և Մանանադրությունն իս, ապա քա աննայն է, անս Boyar, Yusuf Hükümet, Türk İnkilâbı Tarihi, Cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s.48.

հայերի «լքյալ» ունեցվածքը, անգամ՝ բանկային հաշիվները: Բացի բանկային հաշիվների բռնագրավումից, Թուրքիայի կառավարությունը փորձ է արել տիրանալ նաև հայերին պատկանող այլ արժեթղթերին, մասնավորապես, ապահովագրական վկայականներով նախատեսված գումարներին: 1916 թ. Ցալեաք փաշան ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուիի հետ գրույցում հարցնում էր, կարող է արդյոք վերջինս իրեն ներկայացնել Ամերիկյան Ապահովագրական ընկերություններում ընդգրկված հայերի ցուցակը: «Նրանք բոլորը մահացել են, չորդենելով ժառանգներ»: «Ուրեմն, այդ ապահովագրների գումարները օրինաբար պետք է անցնեն օտանկյան պետությունը»,- եզրակացրել էր նա⁹²: Միևնույն ժամանակ, օտանկյան կառավարությունը հայտարարություններով դիմել էր այլ ընկերություններին, հայերի անունների վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալու խնդրանքով: Մանրամասն տեղեկություններ էին հավաքվել՝ ինչպիսի սեփականություն ունեին հայերը՝ դեպոզիտ, ապահովագրել, արժեթղթեր, տներ, հողային կալվածքներ, գործարաններ, խանութներ, ընկերություններ⁹³:

Այդ բոլոր ժամանակավոր օրենքները, որոշումները, զաղտնի շրջաբերականներն ու կարգադրությունները հետապնդում էին երկու հիմնական նպատակ.

1. հայերի ունեցվածքի բռնագրավում մինչև վերջին մանրուքը,
2. հանուն պետության տնտեսական շահերի ձեռնարկված բռնագրավման ու սեփականագրվման ընթացքի լիովին վերահսկման ապահովում և պետական պաշտոնյաների ու տեղական խաժամուժի կաշառակերության ու գողության կանխում գոնե ինչ-որ չափով:

Չուր չէր, որ գերմանացի գիտնական իրավաբաններն ու Ստամբուլի գործարար շրջանների ներկայացուցիչներն այդ

⁹² Henry Morgenthau, *Mémoires*, Paris 1919, p.292.

⁹³ Kévocck Baghdjian, *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits « abandonnés »*, Montréal, 1987, pp. 270-280.

օրենքներն անվանեցին «թալանի օրինականացում» (*Legalisierung Des Raubes*)⁴² :

Այն, որ ահռելի ծախսեր պահանջող պատերազմը մասամբ մղվում էր ցեղասպանության դատապարտված հայ ժողովրդի ունեցվածքի հափշտակման և դրա վաճառքից ստացված միջոցներով, քաջ հայտնի էր Օսմանյան Թուրքիայի ղաշկակից կայսերական Գերմանիային: Ինչպես կշում է այդ խնդիրն ուսումնասիրած հայ պատմաբան Տիգրան Սարուխանյանը, դրա մասին տեղյակ էին նաև Լոնդոնում: Դա ապացուցվում է, գրում է Տ. Սարուխանյանը, դեկտեմբերի 24-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ու. Լանգլիի՝ արտաքին գործերի նախարար Էդուարդ Գրեյին և ֆինանսների նախարարին ներկայացրած «Թուրքիայի ֆինանսական կացությունը» վերևագիրը կրող զեկուցագրից: Փաստաթուղթը ստացվել էր Օսմանյան կայսերական բանկի Կ. Պոլսի վերոհիշյալ կառավարչից, իսկ տեղեկությունը Թուրքիայից հնարավոր էր դարձել դուրս բերել բանկի վտարված իտալացի աշխատակիցներից մեկի միջոցով: Փաստաթղթում խնդրանք է արտահայտվում՝ չհիշատակել այդ ամենին մասնակից դարձած որևէ անձի անուն:

Այն ասում է. «Օսմանյան կառավարությունը հուլիս ամսին բողարկեց 5.000.000 թուրքական ֆունտ արժողությամբ զանապետական պարտամուրհակներ: Այս պարտամուրհակներն ապահովագրված են ոսկով ղեպոզիտագրված (պահ տրված)՝ Բեռլինում և Վիեննայում: Միևնույն ժամանակ, գերմանական կառավարությունը Բեռլինում օսմանյան կառավարության տրամադրության տակ է դրել 1.500.000 թուրքական ֆունտ, որպեսզի այն վճարի Գերմանիայի զինագործական ձեռնարկություններին՝ կատարված պատվերների համար»: Ինչ վերաբերում է օսմանյան պաշտոնական պարտքին, ապա բանկը ստացել էր հետևյալ տեղեկությունը, որը ցույց է տալիս, որ գերմանացիները շահագործում են Թուրքիան բացարձակապես իրենց սեփական

⁴² Ugur Cmit Ungör and Mehmet Palutal, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London/New York: Continuum, 2011, pp. 41-59.

շահերից կենելով: Յուրքիայի 750.000 ֆուստ պարտքը Դոյչե բանկին (Deutsche Bank) մարվեց 450.000 ֆուստի չափով, իսկ մնացած 300.000-ը պետք է վճարվեր «այն բանից հետո, երբ դա հնարավոր լիներ հավաքել նահանգներից»⁴²:

Եթե Բեռլինում պահ սրված ոսկե հաշվեհամարի ծագման աղբյուրների մասին քաջատեղյակ կայսերական Գերմանիայի կառավարությունը, ելնելով իր քաղաքական և տնտեսական շահերից, պետք է լռությամբ հետևեր դաշնակից Յուրքիայի վայրագություններին, ապա նույնը չէր կարելի ասել գերմանական բազմաթիվ մասնավոր ձեռնարկությունների մասին, որոնք գործում էին Յուրքիայում, գլխավորապես՝ Արևմտյան Հարաստանում:

Այսպես, Կիլիկիայում գործող Գերմանա-լիանսական բամբակի ընկերությունը խիստ բողոք ենրկայացրեց Ադանայի գերմանական հյուպատոսությանը՝ թուրքական կառավարության կողմից իր պարտատեր հայերի բռնագաղթի և մասնավորապես, նրանց ունեցվածքի բռնագրավման և վաճառքի վերաբերյալ:

Ձեռնարկությունը Յուրքիայում իր գործունեությունը ծավալելուց հետո, վերջին մի քանի տարում, կարողացել էր բամբակի արտադրությունը 40.000 բեռնահակից հասցնել տարեկան 100.000 հակի: Այն լայնորեն օգտագործում էր հայ գյուղացիների վարկավորման մեթոդը և չէր կարող չընդվզել այն միջոցների դեմ, որի հանգամանքներում պետք է տեղի ունենար պարտատեր հայերի ունեցվածքի օտարումն ու քուրացումը: Կից վաստաթղթում ֆինանսական հաշվետվության մեջ բերվում է ֆինանսական կորուստների մակարամասն համրագումարը 1.628.626 թուրքական լիրա, որ կրել էր ձեռնարկությունը հայերի բռնագաղթի կազմակերպման և ունեցվածքի առգրավման հետևանքով⁴³:

Մեկ այլ՝ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հոհենլոն-Լանգենրոդգին Գերմանական արևելյան բանկի կողմից հղված նամակից պարզ է դառնում, որ բանկը տեղի կորուստներ է կրում

⁴² S. Uzunçakar, *ibid.*, աղբ. էջ 53:

⁴³ В.А.Минаев, *Армянский вопрос и генциал армян в Турции (1913-1919)* - Материалы политического архива министерства иностранных дел императорской Германии, Ереван, 1995, с. 199-203.

իր կողմից վարկավորված և այնուհետև բռնագաղթված և ֆիզիկապես բնաջնջված հայերի մահվան արդյունքում⁶⁵։

Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Քեոման-Շուվեգին ուղղված զեկուցագրի մեջ Կ. Պոլսում հավասարմագրված գերմանական ղեկավար Մետերկիյը, ի մի բերելով Թուրքիայի ողջ տարածքից ստացված հաղորդագրությունները, բնօրին ուղարկած իր զեկուցագրերից մեկում ևշում է, որ հայ պարտատերերի անհետացման կամ սնանկացման հետևանքով, գերմանական ընկերությունների կրած կորուստները և վնասը անոելի էն։ Դրանցից՝ Գերմանական բանկը կրել էր՝ 1.500.000, Մերձավոր-արևելյան բանկը՝ 2.000.000, Գերմանա-լեանտական բանկի ընկերությունը՝ 500.000, Անատոլիական առևտրային ընկերությունը՝ 20.000 մարկ վնաս⁶⁶։

Գերմանական ձեռնարկությունների և ֆինանսական կազմակերպությունների կրած կյոթական ողջ վնասը 1915թ. և 1916թ. ի առաջին եռամսյակի տվյալներով զեահասուվում էր շուրջ 5.000.000 գերմանական մարկ⁶⁷։

«Լքված գույթի» մասին օրենքում մինչև 1918 թ. Շեդունվել է միայն մեկ ուղղում, համապատասխան որի՝ հայերի բռնի տեղահանումն իրականացվում էր իրենց իսկ հաշվին։

Թուրքիայում այսօր էլ գործածվում է «*Göçür mals*» (գյավուրի ունեցվածք), այսինքն՝ ունեցվածք, որը կարելի է հեշտությամբ վերցնել, յուրացնել) արտահայտությունը, որն առաջացել է այդ ձեռնարկումների ազդեցությամբ։

Այսպիսով՝ հայերի ունեցվածքի վերաբաշխումը համապատասխանում էր օսմանյան հասարակության լայն շրջանների տնտեսական շահերին և հեարավորություն էր տալիս «բաժին ստանալու» այդ յուրօրինակ բուրգի տարբեր մակարդակներում/ս/ պետության տնտեսական շահեր,ք / բարձրագույն վերնախավի տնտեսական շահեր, ց/ տեղի վերնախավի

⁶⁵ Եշվ. աշխ. . էջ 220-221։

⁶⁶ Եշվ. աշխ. . էջ 325։

⁶⁷ Լույս տեղում Ամբասեչու է նշել, որ մեկ թուրքական ոսկե ֆուռոթ իսպարագոր էր գրեթե 18 գերմանական մարկի, տես Եշվ. աշխ. էջ 384։

տնտեսական շահեր, դ/կոյության շարժառիթավորում, առտի և քաղաքացիական բնակչության աջակցություն:

Պետք է նշել, որ հայերի, ինչպես նաև հույների սեփականությանը տիրանալու ծրագրերը կազմվել էին շատ ավելի վաղ: 1908-1909 թթ. օսմանյան ֆինանսների նախարարության տվյալներով Թուրքիայի պարտքը գերազանցում էր բյուջեի 1/3-ը: Մինչդեռ Օսմանյան կայսրության պետական բյուջեն, հակառակ պատերազմական ծանր պայմանների, հետևյալ աննախադեպ ան արձանագրեց. 1913-14 թթ.՝ 35 մլն օսմ. ոսկի, 1915-16 թթ.՝ 38 մլն, 1917-18 թթ.՝ 85 մլն: 1918 թ. կայսրության ողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ երիտթուրքական իշխանությունները բողարկեցին 19 մլն օսմանյան ոսկու համարժեք արժեքաթղթեր: Պարզ է, որ պետական գանձարանը լցվել էր հայերի ինչքերի և կալվածքների հաշվին⁶⁸:

Բազկանյան պատերազմը վերջնականապես բամկ էր բյուջեն, Թուրքիան գրկվեց իր հարկատու շատ տարածքներից: Դրան հետևեց եռյակի հեղաշրջումը 1913 թ., որոնք ամեն ինչ առան իրենց ձեռքը: Նրանք սկսեցին իրականացնել Ջիյա Գյորալփի նախաձեռնած «milli iktisad»՝ տնտեսության թուրքացման ծրագիրը:

Միսախոտի, շաքարի մենաշնորհի վերանսկումը նրանց աստղաբաշխական եկամուտներ ապահովեց: Հատուկ հանձնաժողովներ ստեղծվեցին, որոնք թիրախային խմբերի փորձագիտական ուսումնասիրություններ անցկացրին՝ «ազգայնացումը» արագ իրագործելու համար: Այդ ծրագրի համակարգողն էր Շյուքրյու Քալան: Հայտնի կեղծարար Էսադ Ուրադը գրադրվում էր հայերով, Ջելալ Քալարը՝ հույներով, Ջերբրա Մերտեը՝ ալեվիներով⁶⁹: Այդ ծրագրի հեռահար նպատակն էր տնտեսական լծակները վերցնել ալլազգիների ձեռքից: Պատերազմը «նվեր էր» նման ծրագիրն իրականացնելու համար:

Այդ նպատակին էր ուղղված, մասնավորապես, Թալեաթ փաշայի 1916 թ. հունվարի 6-ի հրամանագիրը, համաձայն որի,

⁶⁸ Uğur Üngör, *A Reign of Terror: CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923*, Amsterdam, 2005, p. 61, pdf.

⁶⁹ Կազմակերպությունը կոչվում էր «Milli Türk Talebe Birliği», տե՛ս Uğur Üngör, *A Reign of Terror...*, pp. 20, 61-63.

հայերի ընկերություններից պետք է ստեղծել մահմեդական կամ-պանիաներ, վառուչերներ (բաժնետոմսեր) թողարկել և բաժանել «ազնիվ մուսուլմաններին», որպեսզի կապիտալը չընկնի օտար-ների ձեռքը:

Օրինակ, Դիարբեքիրի մետաքսի գործարանի տեր Քրփեջ-յանը տանջամահ եղավ բանտում, տեղի վելի Նեջդերը տիրացավ նրա ջրեղ տանը, իսկ գործարանը անմիջապես անցավ մուֆթիի որդուն՝ Մուֆթիզադե Հուսեյնին⁹⁹:

Ի դեպ, երբ Դիարբեքիրում հայերի տեղահանությունը իրա-կանացրած ղոկոտոր Սեմեդ Ռեշադին հարցնում են, թե արդյոք նրա բժիշկ լինելու հանգամանքը չի խանգարել նրան իրակա-նացնել ոճիբները, ես շատ հանգիստ պատասխանել է «ես թուրք եմ. ես պետք է ոչնչացնեմ ոչ թուրքերին, չսպասելով, որ նրանք ինձ ոչնչացնեն և հետո, մի թե բժշկի գործ չէ մկերոբներից ազատվելը»¹⁰⁰:

Ներքին գործերի նախարար Քալեսաթ փաշան իր «Մե տես-րում» (փաշայի օրագիրը նրա այրին փոխանցել էր թուրք պատ-մարան Մուրադ Ֆարդակչիին, որն էլ այն հրատարակեց 2008 թ.)¹⁰¹ էջում է, որ միայն 1915 թ. հայերից խլված ակտիվներից մահմեդական տղարժակներին հատկացվել է 20545 շեք, 267536 ակր հողատարածություն, 76942 ակր խաղողի, 703941 ակր ձիթենու և 4573 ակր թրի այգի: Եթե հիմնվենք այն փաստի վրա, որ հայ բնակչության թիվը նվազել էր 1,5 միլիոնով, իսկ ընտանիքում եղել է միջինը 10 մարդ, ապա հայերի կորցրած տների թիվը կկազմի նվազագույնը 150000: Լիովին ամայացել էին 2900 հայկական բնակավայրեր, որոնցում կային 2300 եկեղեցի ու վանք և 700 դպրոց՝ ենթակա Ստամբուլի Հայոց (Հայ Առաքելական Եկեղեցու) պատրիարքության տնօրինությանը: Եթե այդ թվին ավելացնենք հայկական կաթոլիկ և բողոքական եկեղեցիներն ու դպրոցները, ապա դրանց թիվը կզերպագանցի

⁹⁹ Uğur Ungör, *A reign of Terror: CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923*, Amsterdam 2005, p. 62.

¹⁰⁰ Mihir Şakrî Ebdâ, *İmparatorlukta Çöküş*, İstanbul, Remzi, 1979, s. 59.

¹⁰¹ Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak - I Mecridüsi*, İstanbul: Everest, 2006, p. 95.

4000-ը⁵³։ Այդ եկեղեցիների և դպրոցների մեծ մասն ուներ իր բարեգործական հիմնադրամը՝ պահպանման և սպասարկման համար շահույթ ստանալու նպատակով։ Բոլոր այդ ակտիվները, բացառությամբ Ստամբուլի երկու հիվանդանոցի և մի քանի հայկական եկեղեցիների ու դպրոցների, 1915 թ. հետո անհետացան։

Վերջին հաշվով հայերի ունեցվածքը ծառայեց մի քանի նպատակի. օգտագործվեց փախստական-մահմեդականների պահանջմունքները բավարարելու, մահմեդական բուրժուական դաս ստեղծելու, տարբեր օազմական կարիքներ բավարարելու, հայերի բոսի տեղահանության հետ կապված կառավարական ծախսերը փակելու, կառավարության ծախսերն ու պարտքերը ծածկելու, և, վերջապես, քեմալական շարժման ժամանակ աշխարհագր կազմավորելու համար⁵⁴։

⁵³ Dikran Kouyoumjian, "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process", in *Anatomy of Genocide: State - Sponsored Mass - Killings in the Twentieth Century*, Alexandre Kimsenyi and Otis L. Scott, eds. (Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2001), pp. 307 - 319.

⁵⁴ Թանկը Ալջալ, «Ալջալ գյուլքի մասին բոլոր օրենքներում թե՛ օսմական և թե՛ հանրապետական կառավարություններն անընդհատ կրկնել են այն տեղեկությունը, թե՛ այդ ունեցվածքի իրական տեղիքը հայերն են», <http://akounq.net/am/?p=26815>

ՀԱՅՈՑ «ԼՔՅԱԼ ԳՈՒՅՔԻ» ԽՆԻՐԸ
ՔԵՄԱԿԱՎԱՆ ԶԱՆՇՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1918 թ. հոկտեմբերի 30 Սուլղոսի գիևադպարը նշանավորեց օսմանյան Քուրքիայի լիակատար պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում:

«Լքված գույքի» հարցը դրվել է Օսմանյան կայսրության հետպատերազմյան խորհրդարանի, ինչպես նաև Օսմանյան ռազմական տրիբունալների օրակարգում դեռ մինչև Քուրքիայի Հանրապետության հռչակումը⁵⁵: Այսպիսով՝ պատերազմի ավարտից մինչև Քուրքիայի Հանրապետության ստեղծումը տևած փուլը բացառիկ կարևոր է, որպեսզի հասկանանք, թե ինչպես տարբեր մրցակցող ուժեր (կենտրոնը Ստամբուլում՝ սուլթանի գլխավորությամբ և կենտրոնն Անկարայում՝ Աբթաբյուրքի գլխավորությամբ) վերաբերվեցին հայերի «լքված գույքի» ճակատագրին:

Ուսումնասիրելով 1918 թ. օսմանյան խորհրդարանում տեղի ունեցած վիճարկությունները՝ թուրք պատմաբան Ալիան Աբթաբը շեշտում է, որ այն ժամանակ պատգամավորներից ոչ մեկը կասկած անգամ չի հայտնել հայերի կազմակերպված զանգվածային կոտորածի հարցում՝ այն անվանելով «մարդկության և խղճի դեմ ուղղված հանցագործություն», ինչպես նաև նրանց ունեցվածքի բռնագրավման անօրինականության վերաբերյալ⁵⁶:

Սուլթան Մեհմեդ VI-ի կառավարման նորանշանակ կարիևետի Ներքին գործերի նախարար Ահմեդ Իզզեթ փաշայի նախնների 1-ի հրամանագրով նախատեսվում էր հայերից բռնագրավված հողերի և գույքի վերադարձը իրենց օրինական տերերին՝ դրանց վերադարձի պահանջ ներկայացնելու դեպքում: Այդ հրամանագիրը կարելի է որպես ճակատագրի հեգնանք

⁵⁵ Taner Akçam, Vahakn N. Dadrian, *Tehcir ve Tahtı: Divan-ı Harb-i Orta Zabıtları, İttihad ve Terakkî'nin Yargılanması (1919 - 1922)*, İstanbul : Bilgi Üniversitesi Yayınları 2008.

⁵⁶ Ayhan Aktar, "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselisi: Kasım - aralık 1918" *Toplum ve Bilim*, 91, Kış 2001/2002 s.142-165.

զնահատել, քանզի այնտեղից, ուր «ուղարկվել էին» հայերը, վերադարձ չկար:

1920 թ. հունվարի 8-ի որոշմամբ Ստամբուլում օսմանյան խորհրդարանը (պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո) չեղյալ հայտարարեց բնակության այլ վայրեր արտաքսված մարդկանց ունեցվածքի բռնագրավման մասին երիտթուրքերի կառավարության ընդունած օրենքը: Ընդ որում, ոչ միայն չեղյալ էին հայտարարվում բռնագրավման գործողությունները, այլև հայտարարվում էր, որ մշակվում են օրինական տերերին բռնագրավված ունեցվածքի վերադարձման համար անհրաժեշտ միջոցներ:

Սակայն այն հեռանկարը, որ եղեոսից մահապուրծ եղած թեկուզև փոքրաթիվ հայությունը կարող է հնարավորություն ստանալ վերադարձնել իր ունեցվածքը, հանգիստ չէր տալիս ազգայնական ուժերին:

Հայտնի է, որ պատերազմում պարտվելու պարագայում, երիտթուրքերը մշակված ունեին այսպես կոչված պլան «Բ», այն է՝ դիրքավորվել երկրի ասիական մասում և կոչ անել «ազգային ազատագրական պայքարի»: Այն պետք է իրականացնեին «երկրորդ էշելոնի» իթթիհադականները՝ «Իրավունքների պաշտպանության կոմիտեների» միջոցով: Շարժման ղեկավար դարձավ Քեմալ Աթաթյուրքը⁵⁷:

Նորաստեղծ «շարժումը» մարդկային և կուլթական ռեսուրսի խիստ կարիք ուներ: Դեռևս Սվասի համաժողովի ժամանակ պաղմանավորվածություն էր ձեռք բերվել որոշ քուրդ առաջնորդների հետ, ի պատասխան երանց օժանդակության, հետագայում թուրք-քրդական դաշնային պետություն ստեղծել: Շարժումը համալրվեց նաև երիտթուրքերի դեմ սկսված դատավարություններից խուսափած, փախուստի դիմած հանցագործներով:

Անկարայում մեջլիսն սկսեց գործել ապրիլի 23-ին, և նորընտիր մեջլիսի գործադիր կոմիտեն իր առաջին որոշմամբ

⁵⁷ Անուշ Հովհաննիսյան, «Տեղագրականության ժխտումը և եթիկան (քուրդական ազգային պետության կազմավորման որոշ հարցերի յուլյի ներքո)», *Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, հ. IV, Երևան, 2006, էջ 124-129:

(1920 թ.) արգելեց հայերի ազատ տեղաշարժը, նման որոշում ընդունելու կարևորագույն շարժառիթը հրաշքով փրկված հայերին իրենց տները վերադառնալու և կորցրած սեփականությունը հետ պահանջելու հնարավորությունից զրկելն էր: Անկարայում հրավիրված մեջլիսը 1920 թ. ապրիլին կամակ է հղում Աեհիսին, իսկ ապրիլի 23-ի թիվ 336, հունիսի 14 թիվ 769 որոշումներով արձանագրում է հայերի վերադարձին խոչընդոտելու անհրաժեշտությունը: Մերի պայմանագրի (օգոստոսի 10) ստորագրումից հետո, որտեղ 144 հատվածով նախատեսվում էր անշարժ գույքի վերադարձը տերերին, բիզնեսի վերականգնումը, բռնազանձված ունեցվածքի վերադարձը, «շարժան» կողմնակիցների շարքերը համալրում են երանք, ովքեր վախճելում էին կորցնել այն ամենը, ինչը դիզել էին հայերին կողոպտելով⁶⁸:

1921 թ. օգոստոսի 7-ին Մ. Քեմալը, որպես «ազգային» բանակի գլխավոր հրամանատար, իր մոտ հրավիրված զադտեի ժողովի 10 կետից բաղկացած որոշմամբ հրամայում է միջոցներ ձեռնարկել *«թշնամու դեմ պայքարը ֆինանսապես ապահովելու նպատակով՝ երկիրը թողած անձերի զանձարան անցած գույքը բռնագրավել՝ քանակի կարիքների համար»*⁶⁹:

Այդ զադտեի հրամանը ուժի մեջ մտավ 1922 թ. Անկարայի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո, երբ ֆրանսիացիները լքեցին Կիլիկիան և «ազատագրված» տարածքում (իսկ իրականում կլիկիահայրության շարդից հետո) կոնֆիսկացվից հայերի դեռևս մնացած ունեցվածքը⁷⁰:

Արդեն 1922 թ. սեպտեմբերի 14-ին քննադականները հայտարարեցին, թե չեն ճանաչում սուլթանական կառավարության կողմից ընդունված՝ «լքված գույքի» մասին ժամանակավոր օրենքը անվավեր համարելու ակտը, իսկ 1923 թ. ապրիլի 15-ին Լոզանի խաղաղության պայմանագրի կնքումից անմիջապես առաջ ուղղումներով վերականգնվից նշված իրթիհադական

⁶⁸ Salt Çetinoğlu, "Ankaranın ilk kararı: Ermenilerin ülkelerine/ evlerine dönmeleri yasaktır!", www.mavidefter.org/index.php?

⁶⁹ Salt Çetinoğlu, "Ankaranın ilk kararı..."

⁷⁰ İbrahim Halil Er, "Ermenilerin mallarına ne oldu", <http://agdistanbul.wanligens.com/2007/04/25>

օրենքը, ըստ որի՝ հայերի ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էր՝ անկախ այն բանից, թե էրք, ինչու և ինչ հասեզանսներում ևն նրանք լքել երկիրը⁶¹ :

Հիմնվելով այդ օրենքի դրույթների վրա՝ բուրջական կառավարությունը հավակնություն ներկայացրեց բուրջական բանկերում և արտասահմանյան բանկերի բաժանմունքներում հայերի ավանդներին, ինչպես նաև այդ մասնաճյուղերի կողմից եվրոպա փոխանցված ավանդների նկատմամբ, և այդպիսով խոչընդոտեց իրենց օրինական տերերին տվյալ գումարների վերահարձանք⁶²:

Այնուամենայնիվ, Լոզանի պայմանագիրը ամրագրում էր Թուրքիայի քաղաքացի հանդիսացող հայկական փոքրամասնության իրավունքները: Ուստի, 1923 թ. սեպտեմբերին փոփոխություն մտցվեց «Mahsub-i Umumi kanunu»-ի 2-րդ կետում, որի համաձայն Կիլիկիայի և Արևելյան վիլայեթների հայերին, որոնք «արտագաղթել» էին, արգելվեց վերադառնալ Թուրքիա:

1926 թ. փետրվարի 2-ին օրենք ընդունվեց առ այն, որ վերադարձի ենթակա չէ 1923թ. հուլիսի 24-ին կնքված Լոզանի պարմանագրի ուժի մեջ մտնելուց առաջ (1924 թ. օգոստոսի 19-ը) բռնագրավված գույքը:

1927 թ. մայիսին հրապարակվեց կառավարության օրենքը, համաձայն որի Թուրքիայի քաղաքացիություն չէին ստանում բոլոր նրանք, ովքեր չեն եղել երկրի տարածքում «ազատագրական պայքարի» տարիներին, ինչպես նաև արտասահմանում եղածները՝ 1923-ից (Լոզան) մինչև սույն օրենքի (մայիս 1927 թ.) ընդունումը: Այս որոշումները գրոյի հասցրեցին հայերի պահանջները սեփականության նկատմամբ: Հայ փախստականների Կենտրոնական կոմիտեի միջոցով Ազգերի Լիգային ուղղված բողոքները արդյունքի չէին բերում, դրանք մերժվում էին Թուրքիայի կողմից: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո դաշնա-

⁶¹ Սևուշ Ռ. Հովհաննիսյան, «Քեանդ Արարողը և հայերի տնեզնչման գործընթացը», *ՎՍ հասանալիցիան հանգձն*, Երևան, 2011, հունվար - մարտ թիվ 1, էջ 168 - 182:

⁶² Юрий Барсегов, «Деревья, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину» <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>

կիցների շահերը այլևս հայերի հետ չէին: Հայկական գույքի պահանջը լռեցվեց, ինչպես և Հայկական հարցը⁶³:

1923 թ. ապրիլին (քեմալական շրջան) բոնի տարահանված անձանց ոչ միայն շարժական, այլև անշարժ գույքի վերջնական բռնագրավման նպատակով Թուրքիայի Մեծ ազգային ժողովը օրենքի սկզբնական տեքստում որոշակի փոփոխություններ մտցրեց՝ այն վերանվանելով «Լուծարման մասին օրենք» (Tasfiye kanunu): Այդ անվանումով այն գործում էր մինչև 1988 թ. նոյեմբերը⁶⁴:

Լրագրող Նևզաթ Օնարանը «Լքյալ գույքի դեպքը. Հայկական և հունական ապրանքների բուրքացումը օսմանկյան ու հանրապետական շրջաններում» վերնագրով գրքում վերլուծում է այն տնտեսական քաղաքականությունը, որը տարվել է Անատոլիայում 1915 թ. և հետագա տարիներին: Վեց մասից բաղկացած այդ ուսումնասիրության գլխավոր նյութն են կազմում օրենքներն ու կարգադրությունները, դրանց կապակցությամբ մեջլիսում կատարված քննարկումները: Թուրք լրագրող Նևզաթ Օգյունի հետ հարցազրույցում ես նկատում է, որ «բուրքական բուրժուազիայի հարստության կուտակման մեջ նշանակալի տեղ է գրավում «ուրիշի» տնտեսական աղբյուրը: Բռնագրավված «ուրիշի» ապրանքը գավթվում է, բաժանվում և վաճառվում... 1915 թ. մայիսի 27-ի Տեղահանության օրենքով իրենց տնից, տեղից և հողից արքտրված ու «կյանքի անվտանգության» խնդիր ունեցած հայերը 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ին հրապարակված «Լուծարման օրենքով» (Tasfiye Kanunu) էլ իրենց տների, այգիների, պարտեզների, արտերի և գործարանների կողոպուտով հանդիպեցին «գույքի անվտանգության» խնդրին, որն արվում էր հանուն գանձարանի...»⁶⁵:

⁶³ Լույն տեղում:

⁶⁴ Nevzat Onaran, *Esvâl - İ Mevzuat olays: Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Erimen ve Rum malları Türkleştirilmesi*, İstanbul, Beige Yayınları, 2010, s.30-31.

⁶⁵ Թուրք ազգայնականության «արյունոտ» տնտեսական բուրքացականությունը <http://akunq.net/arm/?p=3874>

Հանրապետական ժամանակաշրջանում գործողության մեջ է դրվում Լուծարման հանձնաժողովը (Tasfiye Komisyonu), որը պարտավորվում է կատարել հայերի և հույների գույքերը լուծարելու գործը: Մույն օրենքը ուժի մեջ է մտնում մինչև 1988 թ. նոյեմբեր, այսինքն՝ 73 տարի: Այդպիսով թեև այդ ընթացքում սահմանադրությունը փոխվում է 5 անգամ, սակայն Լուծարման մասին այդ օրենքը միշտ մնում է ուժի մեջ: Հեեց միայն դա ցույց է տալիս, թե որքան ամուր կարող է լինել *կողոպտիչների միասնական կամքը*:

Ըստ օրենքի՝ օսմանյան ու հանրապետական ժամանակաշրջաններում գործած լուծարման հանձնաժողովների պահած «ընթացիկ և հիմնական» գրանցամատյաններից և ոչ մեկը չի հրատարակվել: Այդ գրանցամատյանների վրայից պաշտոնական բողի վերացմամբ կբացահայտվի, թե ինչ արժողությամբ և քանի «ուրիշի» գույք է լուծարվել կամ փոխանցվել: Օսմանյան պետությունում եղել են 33 հանձնաժողովներ, սակայն անհայտ է, թե քանիսն են ստեղծվել հանրապետական շրջանում: Եթե 33 հանձնաժողովներից յուրաքանչյուրն ունեցած լինի մեկական «ընթացիկ և հիմնական» գրանցամատյան, ապա պետք է որ եղած լինի 66 գրանցամատյան, բայց չկա, իբրև թե չկա...

Թուրքական «ազատագրական» պատերազմի ժամանակ 1921 թ. օգոստոսի 5-ին Ազգային մեծ ժողովի նախագահ և գլխավոր հրամանատար Մուստաֆա Քեմալի հրամանով հավաքված պատերազմական հարկի փոխհատուցումն ապահովվում է 1924 թ. ապրիլի 3-ին հրատարակված 459 բվանկիր Հաշվարկի ընդհանուր օրենքով:

Սակայն այդ վճարման ժամանակ բացառություն են համարվում *քաղաքացի հույներն ու հայերը*: Այդ բացառությունն ապահովված 2-րդ հոդվածի վերաբերյալ մեջլիսի գաղտնի նիստում պատգամավորներին տեղեկություններ հաղորդած Հանձնախմբի նախագահ Հասան Ֆեհմին հետևյալ կերպ է հիմնավորում նման հոդվածի պատրաստումը. *«Հողվածի նպատակն է չներառել հույների և հայերի Ազգային և ռազմական հարկերի արձանագրությունները... Մի միջոց է մտանդացվել, որպեսզի հույներն ու հայերը չօգտվեն Ազգային և ռազմական հարկերի*

արձանագրությունների վճարումներից: Մակայն չէինք կարող բացահայտ ասել, որ դա ուղղված է հայերին և հույներին: Առաջարկվեցին տարբեր ձևեր և ձևակերպումներ... Ի վերջո, գտանք այս ձևը, որն ամենաբիշոք կարող էր արգելվել կամ չարգելվել...⁶⁶: Ահա այդքան պարզ բացատրություն: Ու քանի որ քաղաքացիների փոխհաստցումները վճարվելու էին պետական գանձարանից, որը մեծապես համարվել էր փոքրամասնություններից բռնագրավված «լրջալ գույքի» հաշվին, ստացվում էր, որ սպանված, երկրից վտարված, կամ էլ «բախտի բերումով» կենդանի մնացած հայերն ու հույներն էին վճարելու իրենց իսկ դեմ մղված քեմալական «ազատագրական» պատերազմի համար (Kurtuluş Savaşı):

Ֆինանսների նախարար Մուստաֆա Աբդուլհալիբը, որն արժույթի ժամանակ եղել է Բիթլիսի նահանգապետը, ինչպես նաև՝ Թալեաթ փաշայի քենակալը, «Մեզ յայտականողների համար հեարափորինս շատ արգելքներ ենք հարուցելու» ասելով՝ վերջապես է դնում այդ քննարկումներին:

Օրենքում նշված արտահայտությամբ հայերի գույքերը, որպես մի տեսակ «արյան գին», բաժանվում են այն իթթիհադական «շեֆերին», որոնք հայտնի են որպես Հայոց ցեղասպանության մեջ մեղավորներ, և որոնք սպանվել էին արտասահմանում կամ մահապատժի ենթարկվել երկրի ներսում: Իզմիրի մահափորձի դատաքննությունից (1926 թ. հունիսի 26) առաջ 1926 թ. մայիսի 31-ին հրապարակված 882 թվակիր օրենքով Թալեաթը, Ջենայր և Բեհանդդին Շաքիրն էլ ներառելով՝ 12 իթթիհադականի ընտանիքներին, առանց մի դրուշ պակասի, ուղիղ 20 հազար լիրա արժողությամբ հայկական գույք է ընծայվում: Արգելք է դրվում՝ այդ գույքերը 10 տարի չվաճառելու համար: Իթթիհադական այն ընտանիքների ցուցակում, որոնց արվելու էին հայերի գույքերը, տեղ չի գտնում էնվեր փաշայի անունը, որը հայտնի էր որպես Միություն և առաջադիմություն կուսակցության երեք առաջնորդներից մեկը՝ Թալեաթի և Ջենայի հետ մեկտեղ: Այդ ցուցակում ընդգրկված մի իթթիհադական էլ մահապատժի է ենթարկ-

⁶⁶ Նույն տեղում:

վում Իզմիրի մահափորձի դատավարության արդյունքում⁶⁷։ Հայտնի է, որ Քեմալ Աթաթյուրքը խիստ հակակրօնք ուներ են-վերի հանդեպ, երա անվան բացակայությունը ցուցակում հուշում է, որ «արյան գին» մասին որոշումներն ընդունում էր անձամբ Քեմալը։

Ուշագրավ է, որ հրապարակախոս Մուրադ Քարդակչը, որը խիստ քեռադասել է Ջեմալ փաշայի թուան վերջին գիրքը՝ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, հիշեցրել է երան, որ երա ընտանիքը ևս «արյան գին» է ստացել հայերի գույքից։ Մուրադ Քարդակչը Haberturk կայքում գետեղված իր հոդվա-ծում ևերկայացրել է կառավարության որոշման արխիվային մի փաստաթուղթ՝ Աթաթյուրքի և կառավարության բոլոր անդամ-ների ստորագրությամբ։ Այդ փաստաթղթով որոշվել է, որ պե-տության կողմից բեռագրավված Մտամբուլի Քեյոզլու, Ֆարիքբոյ և Ֆրանսիական գերեզմանոցի դիմաց՝ Թաթավա պողոտայի Վիզեն Հոկուչյանի կողմից «թողեված» անշարժ գույքը պետք է տրամադրվի հայ վրիժառուների կողմից սպանված թուրք պե-տական զործիյների ընտանիքներին։ Փաստաթղթից ևս պարզ է դառնում, որ 1450 քառ.մ. հողատարածքը և 200 քառ.մ. շինու-թյունները տրամադրվել են Թիֆլիսում սպանված Ջեմալ փաշայի ընտանիքին⁶⁸։

Տեղահանված հայերի ունեցվածքի վաճառքին ու բաշխմա-նը վերաբերող կարգավորումներն ակտիվանում են 1930-ական թթ.։ 1915 թ. արժեքավոր իրերի վաճառքը ևսխատետող կանոնա-կարգումից (1926 թ. մարտի 13-ի 781 թվակիր օրենքը) հետո օրա-կարգում է այդ իրերը վերցրածների կամ զավթածների անուն-ների արձանագրումը գրանցամատյանների մեջ։ Այդ հարցն էլ է կանոնակարգման ենթարկվում։

1929 թ. ճգնաժամի սրման ժամանակ բեռագրավված աղ-յուրներից մեկն էլ դառնում է այն դրամը, որը որպես «ավանդ»

⁶⁷ Խոսքը ղոկոս Առցցոյի մասին է։

⁶⁸ Murat Bardakçı, "Atatürk, 1915'e 'soykirim' diyen Hasan Ağabeyin ailesine 'kan parası' olarak Ermeni gayrimenkullerini bağışlamıştır" <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/793024-ataturk-1915e-soykirim-diyen-hasan-agabeyin-ailesine-kan-parasi-olarak-ermeni-gayrimenkullerini-bagislamisti>

բողկ էին արտոյալները Ֆինանսների նախարարությունում: 1928 թ. մայիսի 24-ի 1349 թվակիր օրենքով այդ ավանդից բյուջե է փոխանցվում 300 հազար լիրա: Ի դեպ, եթե միայն բյուջեի քանակային աճը ի նկատի ունենանք, ապա այն կկազմի այսօրվա 300 միլիոն նոր (տրիլիոն հին) թուրքական լիրա: Նման փոխանցումները շարունակվում են նաև հետագա տարիներին⁶⁶:

Պատմաբան Մայիթ Չերինսոլլուն, որը նույնպես զբաղվում է փոքրամասնություններից բուսագրավված գույքի խնդիրներով, արձանագրում է. «Այդ առումով այսօր որ ունեցվածքի վերին շերտը մաքրեք, տակից, գրեթե առանց բացառության, լրիվ Տեղաապանությունից մնացած հարստությունը դուրս կգա: «Թուրքական կապիտալիզմի հարստության առաջացման գործընթացի սկզբում, գրեթե յուրաքանչյուր օրինակում կա մ հայկական, կա մ էլ հունական գույքի կիսանդիպեք: Ինչ-որ կերպ 1913-23 թվականների դեպքերի ժամանակ ձեռք բերված մի շարք հարստությունների կիսանդիպեք: Սակայն երբ դրա մասին խոստովանում են, հաճախ այբաթող են անում մի ավելի կարևոր հանգամանք: Միակուսակցական ժամանակաշրջանում եթե մեկ առ մեկ անդրադառնաք Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում կամ ժողովրդական կուսակցության (*Folk Partisi, հետագայում՝ CHP-ժողովրդանախարարական կուսակցություն - Ա. Հ.*) բարձրաստիճան ղեկավարության կազմում գտնվող անձանց, կտեսնեք, որ նրանք բոլորն էլ՝ գրեթե առանց բացառության, Տեղաապանության միջոցով հարստացանք են: Աբաթյուրքն էլ բացառություն չի կազմում երանց մեջ: Պատկերացրեք, որ նախագահական պալատը հանդիսացող Չանքայան Քասափյանների ապարանքն է⁶⁷: Այլ բան ասելու կարիք էլ չի մնում, եթե ասեք՝ համառոտ կերպով ներկայացրեք Թուրքիայի Հանրապետությունը, հենց միայն այդ նախադասությունն էլ բավարար կլինի: Չանքայան Քասափյանների ապարանքն է: Գիտեք, որ էրկրի բոլոր կոզմերում ասկա են Աբաթյուրքի ապարանքներն ու տները: Ես ինքս հաշվում եմ մուս

⁶⁶ Չարք տղայնականության «արյունոտ» տնտեսական քաղաքականությունը <http://www.azatut.com/azat/7p-3874>

⁶⁷ Անկախումս Քարքիսի նախագահ Ռեշիթ Քալիֆ Էրզուզանի նամակայրն է նորակառույց շքեղ և տնդի շահերի հասնող Աբաթայ պալատը:

20-25 հատ՝ Տրապիզոնում, Բուրսայում, այստեղ-այնտեղ, Ադա-
նայում, Տարսուսում, ամենուր: Այսինքն՝ անևախաղեպ երևույթ
է. դրանք բոլորն էլ՝ առանց բացառության, ոչ մուսուլմանների
կոտորածի կամ տեղահանության միջոցով ձեռք բերված գույք
են»⁷¹:

Այս իրադրությունը հենարավոր է նաև ներկայացնել թվե-
րով. Ջաֆեր Թոփրաքի ուսումնասիրության մեջ 1908-1913 թվա-
կանների միջև հեզաոյա եախապատերազմյան ժամանակա-
շրջանում գոյություն ունեցող բաժնետիրական ընկերություն-
ների ընդհանուր թիվը 113-ն է, որոնց հարստությունն ընդհանուր
կազմել է 10.596.562 օսմանյան լիրա, իսկ պատերազմի տարիներին՝
այդ քառամյա ժամանակաշրջանում (1914-1918 թթ.), հիմն-
ված բաժնետիրական ընկերությունների թիվը բարձրացել է
123-ի, և հարստությունն էլ ընդհանուր կազմել է 18.545.000
օսմանյան լիրա, այսինքն՝ գրեթե 2 անգամ ավելացել է⁷²: Այն
դեպքում, երբ ընկերությունների թիվն աճել է, թուրքական կապի-
տալով ընկերությունների հարստությունն էլ անցել է Առաջին
աշխարհամարտի առաջին տարվա լյուցեի կեսը: 1914 թ. լյուցեն
կազմել է 35.329.950 օսմանյան լիրա: Երբ այդ թվերին ենք հա-
վելում նաև դարձյալ Ջաֆեր Թոփրաքի՝ 1919 թ. հիմնված, բայց
վերը հիշված փետրտուրքների ժամանակ որպես բաժնետիրական
ընկերություն չհանդիպած և 1927 թ. գործող 15 ընկերությունների
(ենթադրվում է, թե դրանք 1918 թ. հետո վերածվել են բաժնե-
տիրական ընկերությունների) 2.294.000 լիրայանոց կապիտալը⁷³,
տեսնում ենք, որ թվերն ավելի են մեծանում: Այդ թվերին ավե-
լացնենք նաև իթթիհադականների՝ 1918 թ. 19 միլիոն օսմանյան
լիրայանոց պետական կոնվերսիան ներքին շուկայում իրացնելու
հաջողությունը՝ չնայած պատերազմի վերջին տարին լինելու
փաստին: Ի դեպ, Օսմանյան պետությունն առաջին անգամ էր
ներքին շուկայում կոնվերսիա իրացնում: Մենք չենք կարող անց-
նել՝ առանց հետևյալ հարցը բարձրաձայնելու. այդ ջրաղացի

⁷¹ Սաֆիթ Չեքիճոզլու, «2015 թ.» 100-ամյա տարեկիցի սինդրոմի շուրջ»
<http://akunq.net/am/?p=30783>

⁷² Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, Yarı Y.1982, s. 358-365.

⁷³ Լույն տեղում, s.365.

ջուրը որտեղի՞ց է այստեղ եկել արդյոք: Այդ թվերը համեմատել կարողանալու և զադախար կազմելու համար հայտնենք, որ օսմանյան բյուջեն 1913-14 թվականներին կազմել է 35.329.950 օսմանյան լիրա, 1914-15 թվականներին՝ 57.841.339 օսմանյան լիրա⁷⁴, իսկ 1916-17 թվականներին՝ 82.980.780 օսմանյան լիրա⁷⁵:

Հանրապետության հոչակմամբ քեմալիստական իշխանությունը հարստության այս զավթումն օրինականացրել է *քաղաքակիրթ օրենքով*⁷⁶:

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության առաջնորդներից Հայկ Անկեշեշի այն խոսքը, թե «Այս տեղահանության գործի հետ չանջված թուրք շատ քիչ կա Անատոլիայում», մտնուհանում է Տեղատարանության համար այն հավաքական պատասխանատվությունը, որի կրելուց այդքան վախենում են թուրքիայում⁷⁷:

«Հայկական կապիտալի» բուհացրավման գործընթացը կարևոր դեր է խաղում այն հաստատությունական ժառանգորդության ընթրման մեջ, որով նշանավորվեց անցումը կայսրությունից հանրապետության: Այդ ժառանգորդությունն ակնհայտ է, քանի որ այն սկսվում է Օսմանյան կայսրության շրջանում (բուհացրավում) և ավարտվում թուրքիայի Հանրապետության ժամանակներում (յուրացում):

⁷⁴ Çavdar Tevfik. *Türkiye Ekonomisi Tarihi*, İmge K. 2003, s. 124.

⁷⁵ Salt Çetinoğlu. «Sermayenin Türkleştirilmesi». *Kuam Tarihi Yırtıymaları -2*, Ed. Fikret Başkaya, 2. Baskı 2009, s. 130-131.

⁷⁶ Մալիթ Չեթինօղլու. «2015 թ.» 100-ամյա ասրելիցի սիւնդրոմի շուրջ» <http://gkumq.net/en/?p=30783>

⁷⁷ Taner Akçam. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınevi, Ankara 1999, s. 587.

ՀԱՅԵՐԻ ՆՅՈՒՑԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ՇԵՏՈ

Հայոց ցեղասպանության մասին խոսելիս շեշտը դրվում է առաջին հերթին հայ ժողովրդի մարդկային կորուստների վրա, քանզի մարդկային կյանքը գերագույն և քաջադիպար է, այն անզին է: Մակայն ցեղասպանության տարիներին հայ ժողովուրդն ունեցել է նաև հսկայական կուրսակաճ կորուստներ: Հայոց ցեղասպանության գլխավոր փուլում (1915-1918թթ.) Օսմանյան կայսրությունում իշխանությունը զավթած Միություն և Առաջադիմություն Կոմիտեն (երիտթուրքեր), ծրագրեց և ղեկավարեց մոտ 1,5 միլիոն հայերի բնաջնջումը, իսկ մնացած 1 միլիոնը դարձան փախստականներ ու սփռվեցին աշխարհով մեկ: Անվիճելի է, որ ցեղասպանության անառակ և հավաքական սեփականության յուրացումը: Ցեղասպանության ընթացքը զուգորդվում էր հսկայական տառապանքներով՝ բռնաբարություններով և սպանված հայերի գրեթե ամբողջ ունեցվածքի թալանով՝ սկսած փողից, ոսկեղենից ու հողից մինչև խոհանոցի պարագաներ ու հագուստ: Երկրորդ փուլում (1919-1923թթ.) թուրք ազգայնամուլները ներխուժեցին 1918թ.-ին հիմնադրված Հայաստանի Հանրապետության և բռնազավթեցին նրա տարածքի մեծ մասը՝ այն միացնելով նոր ստեղծվող Թուրքիայի Հանրապետությանը, իսկ մյուս մասն էլ դարձավ Խորհրդային Միության մաս: Ազգայնամուլների ուժերն ու նրանց կողմնակիցները նաև արգելեցին հայերին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը⁷⁶:

Հայկական հողով ու գույքով է ստեղծվել թուրքական հանրապետությունն ու նրա տնտեսությունը, այսինքն՝ թուրքական պետությունը ստեղծվել է հայկական ունեցվածքի հիման վրա, իսկ հազարավոր հայեր զրկվել են ամեն ինչից և մատնվել աղ-

⁷⁶ Հայոց ցեղասպանության հասանցումների ուսումնասիրման խմբի զեկույցը, <http://www.arfd.info/hy/?p=21459>

քառույթյան: Այսինքն, ցեղասպանության պես ծանր ոճիրից թուրքիան օգուտ է քաղել: Միջազգային իրավունքը հռչակում է «ex injuria non oritur jus»⁷⁹, այսինքն՝ հանցագործը չպիտի վայելի իր հանցագործության պտուղները, ուստի և հանցագործության հետևանքները չեն կարող ճանաչվել կամ օրինականացվել⁸⁰:

1918թ. նոյեմբերի 11-ին Առաջին աշխարհամարտում ռազմական գործողությունները վերջնականապես դադարեցնող զինադադարը պաշտոնապես մտավ ուժի մեջ: Երկու ամիս անց՝ 1919թ. հունվարի 18-ին, Փարիզում իր աշխատանքներն սկսեց Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը (The Paris Peace Conference), որի նպատակն էր համապարփակ քննության ենթարկել պատերազմին առկաող հարցերը և նախապատրաստել խաղաղության պայմանագրերը: Կարևորագույն հարցերի թվին էր պատկանում պատերազմի իրադրման համար մեղավոր երկրների կողմից կյուրթական կորուստների փոխհատուցումը (reparations): Ըստ այդմ, Փարիզի վեհաժողովի կազմում ստեղծված էր փոխհատուցումների հարցով հատուկ հանձնաժողով: Գրեթե 2 ամիս տևած աշխատանքներից հետո պարզ դարձավ, որ կյուրթական կորուստներ են ունեցել ոչ միայն պատերազմին անմիջականորեն մասնակցած երկրները: Ուստի, մարտի 7-ին կշյալ հանձնաժողովը ձևավորեց առանձին մարմին՝ Հատուկ հանձնախումբ (Special Committee), որի նպատակն էր ի մի քերել հանձնաժողովում չներկայացված երկրների և ժողովուրդների կյուրթական կորուստները և դրանց փոխհատուցմանը տալ պաշտոնական ընթացք: Հանձնախմբի ձևավորման հաջորդ իսկ օրը՝ մարտի 8-ին, այն դիմեց Բոլիվիայի, Բրազիլիայի, Չինաստանի, Էկվադորի, Գվատեմալայի, Հայիթիի, Նեցազի (ներկայումս՝ Սաուդյան Արաբիա), Պանամայի, Պերուի, Միամի (ներկայումս՝ Ֆալիլանդ) և Հայաստանի Հանրապետության (Delegation of the Armenian Republic of the Conference of Peace) պատվիրա-

⁷⁹ Լատ. «Իրավախախտումից իրավունք չի կարող առաջանալ»:

⁸⁰ De Zayas A., *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Brussels-Geneva, 2005, p. 41.

կություններին՝ խնդրելով տեղեկություններ կրած նյութական կորուստների վերաբերյալ⁸¹:

Մեկ ամսվա ընթացքում Հատուկ հանձնախումբն ամփոփեց պատվիրակությունների ներկայացրած, ինչպես նաև այլ միջոցներով հայթայթած, փաստաթղթերը և 1919թ. ապրիլի 14-ին ներկայացրեց իր նախնական զեկույցը: Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում հայկական պատվիրակության ղեկավարներ Ավետիս Ահարոնյանը և Պողոս Լուրսար փաշան ներկայացրել էին զեկույց «Tableau approximatif des Réparations et indemnités pour les dommages subis par le Nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase»: Թեև արևմտահայության և արևելահայության համար հաշվարկները կատարվել էին առանձին-առանձին, սակայն կորուստների ներկայացված էին միասնական վերջնական թվով⁸²:

Ըստ այդմ, հայության ամբողջական նյութական կորուստը 1914-1919թթ.-ին 1919թ.-ի զեկույցով կազմել է. 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ կամ 3.693.239.768 ԱՄՆ դոլար:

Ըստ զեկույցագրի, հայության նյութական կորուստներն ունեին հետևյալ պատկերը.

1. Արևմտահայաստան (կամ ինչպես փաստաթղթում է գրված՝ Turkish Armenia).

ա) գյուղաբնակների անհատական նյութական կորուստներ՝ 4.601.610.000

բ) քաղաքաբնակների անհատական նյութական կորուստներ՝ 3.235.550.000

գ) ոչ անհատական նյութական կորուստներ՝ 6.761.350.000
Ընդամենը՝ 14.598.510.000 ֆրանկ

2. Հայաստանի Հանրապետություն և Կովկասի այլ հայաբնակ տարածքներ.

⁸¹ Արս Գապյան, «Հայ ժողովրդի նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության ժամանակ», *Հայոց պատմա-ճարտարագիտության իրավագիտական հիմունքները*, Երևան, 2007, էջ 22:

⁸² Kéveck Baghdjian, *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits « absconditos »*, Montréal, 1987, pp. 270-280.

ա) այն բնակավայրերի բնակչության կորուստները, որոնց բնակչությունն ամբողջությամբ տեղահանվել է՝ 1.831.872.000

բ) այն բնակավայրերի կորուստները, որոնց բնակչությունը չի տեղահանվել՝ 1.293.600.000

գ) այլ նյութական կորուստներ՝ 1.407.000.000 Ընդամենը՝ 4.532.472.000 ֆրանկ Համընդհանուր նյութական կորուստները՝ 19.130.982.000 ֆրանկ⁶⁰:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այս թվի մեջ ներառված չեն հայերի 1920թ., 1921թ., և 1922թ. (համապատասխանաբար Արևելյան Հայաստան, Կիլիկիա, Ջյուռնիս և այլն) նյութական կորուստները: Եթե հաշվարժեն նաև նշյալ ժամանակահատվածի կորուստները, ապա, բնականաբար, վերոնշյալ թիվն անսկզբնական կ'էջարկվի 15-20%-ով մեծացվի:

Պետք է նաև նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը երբեք չի հրաժարվել իրեն հասանելից հատուցումից (reparation): Անգամ հայոց պետականության կորստից հետո, երբ այն ռազմակարգվեց օտարերկրյա զինված ուժերի կողմից (ռուսական 11-րդ բանակ + թուրքական 3-րդ բանակ), Հայաստանի Հանրապետության օրինական ներկայացուցիչները շարունակել են պնդել հայ ժողովրդի իրավունքների, մասնավորապես նյութական վնասատուցման վրա⁶¹: Ինչպես նշում է «Modus vivendi» վերլուծական կենտրոնի ղեկավար Արս Գալյանը, Լոզանի պայմանագրի կնքումից (24 հուլիսի, 1923թ.) անմիջապես հետո Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար Ավետիս Ահարոնյանը պաշտոնական գրությամբ (8 օգոստոսի 1924 թ.) դիմել է Գլխավոր դաշնակից ուժերի արտաքին գործերի նախարարներին և վերահաստատել հայոց իրավունքներին հավատարիմ մնալը: Վերլուծաբանը նաև անհերաժեշտ է համարում առանձնացնել մի կարևոր հանգամանք փոխհատուցումների հարցով՝ ժամանակային գործոնը բնավ հիմք չէ նյութական պարտավորություններից խուսափելու համար: Ֆինլանդիան ԱՄՆ-ի նկատմամբ Առաջին համաշխարհ-

⁶⁰ Արս Գալյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

⁶¹ Լայն տեղում:

հային պատերազմից մնացած իր նյութական պարտավորությունների կատարումն ամբողջացրեց միայն 1969-ին, Մեծ Բրիտանիան միայն 1965թ.: Ներկայիս Ռուսաստանը ղեկն խնդիրներ ունի ցարական Ռուսաստանի նյութական պարտավորությունների առումով: Թուրքիայի Հանրապետությունն իկքը, չնայած հսկայական զիջումներին, Օսմանյան կայսրության պարտքը կարողացավ փակել միայն 1944թ. հունիսին⁶⁵:

«Նյու Յորք Լայֆ» սպահովագրական ընկերություն (NYLIC) իր 1875-1915թթ. շահառուների ժառանգներին փոխատուցման հանձնառության մասին հայտարարեց միայն 2004թ. հունվարին, այն էլ երկարատև դատավարությունից հետո: Սույն դատավարությունը, թեև անմիջականորեն չի վերաբերում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մեր ընդհանրական նյութական կորուստների փոխհատուցմանը, այնուհանդերձ խիստ կարևոր է: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի մեկ ֆրանսիական ֆրանկը ներկայումս հավասար է 2.17 ԱՄՆ դոլարի: Այսինքն, դատական նախադեպի կիրառմամբ, մենք կարող ենք հաշվարկել հայության նյութական կորուստների ցավը Հայոց ցեղասպանության հետևանքով՝ 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ \times 2.17 = 41.514.230.940 ամերիկյան դոլար:

Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետության, որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի, փոխհատուցման պարտավորությունը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որպես Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավահաջորդի, կազմում է անովազև 41 միլիարդ 514 միլիոն 230 հազար 940 ամերիկյան դոլար⁶⁶:

Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հատուցման պահանջով առաջին անգամ միջազգային վեհաժողովին ներկայացված վերոնիշյալ փաստաթղթի նշանակությունը որևէ կերպ չեսեմացնելով հանդերձ, պետք է նշենք, որ նրանում արված հաշվարկները, որոշ օրյեկտիվ ու սուբյեկտիվ հանգամանքներից ելնելով չեն կարող համարվել վերջնական և ենթակա

⁶⁵ Լույն տեղում:

⁶⁶ Արտ. Գապան, Եզվ. աշխ. Եջ 24:

են ճշգրտման: Վեհաժողովին ներկայացված հուշագրում, բացի կոնկրետ կորուստներից, նախատեսված էին հաշմանդամների, վիրավորների, ակրուժելի վնասվածքներ ստացածների արտոբյալների, արտոբը վերստրամ և արտասահմանում գործազուրկ մնացածների, կաշառակերության և բռնագրավման դեպքերի, ինչպես նաև ազգային և կրոնական կառույցների ավերման համար հատուցումներ:

Որպես նյութական կորուստ, սակայն, հաշվառված չէր բռնագաղթից առաջ ու դրա ընթացքում բուրքերին գրոշներով հարկադրաբար վաճառած հայության ունեցվածքի իրական արժեքը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված հայերի նյութական վնասների հատուցման վերաբերյալ հուշագիրը մնաց անհետևանք, իսկ քեմալականները փաստորեն շարունակում էին հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունը, որին զուգահեռ ընթանում էր նրանց ունեզրկման գործընթացը, փորձ կատարվեց հարցի լուծումը տեղափոխել Ազգերի լիգա⁸⁷:

Սակայն, Ազգերի լիգայի Խորհուրդը ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի գանգիվածային ունեզրկման փաստերին քաղաքական ու իրավական գնահատական տալու փոխարեն, հայ զաղթականների՝ իրեն հղած բոլոր գանգատներն ու բողոքները (ըստ ընթացակարգի) հանձնեց Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությանը:

Ի պատասխան Ազգերի լիգայի Խորհրդի՝ իրենց վերահասցեագրված բողոքների, թուրքական իշխանությունները եշում էին, որ թե՛ հայ զաղթականների և թե՛ «լքյալ զույրի» հարցն արդեն ենթակա չէ քննարկման, քանզի «հայ զաղթականներ» կոչվածները «ինքնակամ փախուստի դիմած անձինք» են (ֆր. «fugitifs»), որոնք թուրքական նոր օրենքի համաձայն զրկվել էին Թուրքիայի քաղաքացիությունից, ուստի նրանց նկատմամբ կի-

⁸⁷ Յու. Բարսեղյով, *Հայերի ցեղասպանության ծանր նյութական պատճառահանապետությունը* (տնօրհանության և փոխհատուցման խնդիրներ), Նրևակ, 1999, էջ 17-29

բառելի չեն Լոզանի պայմանագրի համապատասխան դրույթները⁸⁸։ Ազգերի լիգայի կրավորական պահվածքի պայմաններում թուրքական իշխանությունների նման պատասխանը միանգամայն սպասելի էր։

Ազգերի լիգայի անգործությունից հիասթափված Հայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեն փորձում էր պարզել հայության խախտված իրավունքների վերականգնման հնարավորություններն ըստ տվյալ պահին գործող միջազգային իրավունքի։

Հաշվի առնելով Ազգերի լիգայում Հայկական հարցի փակուղի մասնով, ինչպես նաև Թուրքիայի մերժողական կեցվածքը 1929 թ. հունիսի 5-ին Հայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեն խորհրդատվական եզրակացություն սրամաղբերու խնդրանքով դիմեց ժամանակի հեղինակավոր իրավաբան-միջազգայնագետներ Ժյուրեթ Ժիդելին, Ալբեր Լապրադելին, Լուի Լեֆլորին և Անդրե Մանդելշտամին՝ առաջ քաշելով հետևյալ հարցադրումները.

1) Արդյոք միջազգային իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները և գործող նորմերը թույլ են տալիս օսմանահպատակ հայերին գրկել Թուրքիայի քաղաքացիությունից այն հիմքով, որ նրանք չեն մասնակցել այսպես կոչված «ազատագրական պայքարին»։

2) ա-Արդյոք միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու նորմերը թույլ են տալիս, որ Թուրքիան իրականացնի իր սահմաններից դուրս գտնվող հայերի, ինչպես նաև Թուրքիայի հայկական հտնաբերի ունեցվածքի բռնագրավում, որն սկսվել է իրականացվել դեռ Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից առաջ և շարունակվել է դրանից հետո։

բ-Եթե պատասխանը բացասական է, ապա այդ նույն նորմերն ու սկզբունքները պարտավորեցնում են արդյոք Թուրքիայի կառավարությանը վերադարձնել երկրից դուրս գտնվող հայերին նրանց ունեցվածքը, իսկ երկրի ներսում հայկական համայնքին։

⁸⁸ ԿՉՎ աշխ. էջ 22։

3) Արդյոք Թուրքիայի կառավարության և Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած ցանկացած այլ պետության կամ Ազգերի լիգայի Խորհրդի անդամ-պետությունների միջև ծագած վեճերը, համարվու մ են միջազգային բնույթի և Լոզանի պայմանագրի 44-րդ հոդվածի համաձայն ներակա են փոխանցման Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի (այսուհետ՝ ՄԱՄՊ) քննությանը կողմերից մեկի պահանջով :

Իրավաբան-միջազգայնագետները գործող միջազգային իրավունքի նորմերի ու սկզբունքների հիման վրա երկու ամիս հանգամանորեն քննության առան վերը նշված հարցերը և 1929թ. օգոստոսի 2-ին ներկայացրեցին խորհրդատվական եզրակացություն, որում առաջին հարցին միանշանակ օրվել էր բացասական պատասխան ընդգծելով, որ անկախ հայերի՝ Օսմանյան կայսրությունը լքելու պատճառներից Թուրքիայի կառավարությունն իրավունք չունի նրանց զրկել քաղաքացիությունից ու վերադառնալու իրավունքից: Միաժամանակ նշվում էր, որ թուրքական կառավարության այսպես կոչված համաներման ակտը բացարձակապես կապ չունի արտագաղթածների վերադառնալու իրավունքի հետ և որ համաներում կոչվածը կարող էր իրականացվել արտագաղթածների՝ իրենց օջախները վերադառնալուց հետո միայն:

Իրավախորհրդատուները նշում էին, որ նախկին քաղաքացիներին իրավունքներից զրկելը նրանց նկատմամբ կրում է ըրեական պատժի բնույթ, ինչը, սակայն, պետք է ունենար բավական լուրջ հիմնավորում, որովհետև պետությունները ծայրահեղ դեպքերում են իրենց քաղաքացիներին զրկում քաղաքացիությունից: Տվյալ դեպքում, ըստ մասնագետների, դա բացարձակապես անեիմն ու անօրինական էր, որովհետև բռնազաղթի ենթարկված հայերի «ազատագրական պայքարին» չմասնակցելը չէր կարող հիմք հանդիսանալ նրանց քաղաքացիական իրավունքներից զրկելու :

Թուրքիան, մասնագետ իրավաբանների կարծիքով, այս հարցում չէր կարող արդարանալ տեղում այն փաստարկով, որ քաղաքացիությունն տրամադրելը ցանկացած պետության ինքնիշխան իրավունքն է, քանի որ պետության բացառիկ իրա-

վաստությունները սահմանափակվում են միջազգային իրավունքի նորմերով:

Երկրորդ հարցի առաջին մասին նույնպես տրվել էր բացասական պատասխան՝ եշելով, որ ոչ միջազգային իրավունքի գործող նորմերը, և ոչ էլ, առավել ևս, Լոզանի պայմանագիրը թուրքական կառավարությանն իրավունք չեն տալիս բռնազավթելու հայերի ունեցվածքը՝ անկախ այն բանից մինչև Լոզանի պայմանագիրը, քե դրանից հետո է կատարվել այդ անօրինական գործողությունը:

Մրանից էլնկելով՝ մասնագետները զրական էին պատասխանում երկրորդ հարցի երկրորդ մասին՝ ընդգծելով, որ թուրքական կառավարությունը պարտավոր է վերականգնել հայերից բռնագրավված ունեցվածքը և որպես ասվածի հիմնավորում մեջբերում էին հետպատերազմյան խաղաղության պայմանագրերից հողվածներ, որոնցով ընդգծվում էր մասնավոր սեփականության պաշտպանության և վնասված կամ բռնագրավված ունեցվածքի վերականգնման պարտադիր սկզբունքը:

Ինչ վերաբերում է երրորդ հարցին, ապա մասնագետները նշում էին, որ հայերից բռնագրավված ունեցվածքի հարցը սկզբունքորեն կարող է ստանալ միջազգային վեճի բնույթ և Լոզանի պայմանագրի 44-րդ և Ազգերի լիգայի կանոնադրության 14-րդ հոդվածների համաձայն՝ դառնալ Ազգերի լիգային կից ՄԱՄՊ-ի քննության առարկա: Մակայն դա կարող էր կատարվել այն դեպքում, եթե թուրքական կառավարության տեսակետից տարբերվող մտտեցում ունեցող որևէ պետություն դիմեր ՄԱՄՊ-ին⁸⁰: Այսպիսով՝ հեղինակավոր իրավաբան միջազգայնագետները դեռ 1929 թ. լիովին բացահայտել են Թուրքիայի հակաիրավական քաղաքականության էությունը հայերի նկատմամբ, ինչը միանշանակ հակասում էր այդ ժամանակ գործող միջազգային իրավունքի նորմերին:

Անվանի իրավաբան-միջազգայնագետ Յու. Բարսեղյանը, իր հոդվածներից մեկում անդրադառնալով քննարկվող հարցերին ընդգծում է, որ *ստորագրելով Սևրի պայմանագիրը սուլթանա-*

⁸⁰ Յու. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 23-29:

կան կառավարությունը ճանաչել է Թուրքիայի պատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության համար՝ միջազգային բոլոր իրավական հետևանքներում⁶⁰:

Հիշեցնենք, որ Սևրի հաշտության պայմանագրի «Հայաստան» բաժինն ընդգրկում էր 88-93- թղ հոդվածները: Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը ճանաչում էր Հայաստանն իբրև ազատ և անկախ պետություն: Թուրքիան ու Հայաստանը համաձայնում էին երգրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներում երկու պետությունների միջև սահմանագատումը թողնել ԱՄԼ որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, ետյսպես և բոլոր առաջարկները Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապաստանականացման վերաբերյալ: Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանները որոշվելու էին այդ պետությունների հետ ուղղակի բանակցությունների միջոցով: Անօրինական էր հայտարարվում լքյալ գույքի մասին օսմանյան կառավարության 1915թ. օրենքը: Թուրքիայում մնացող փոքրամասնությունների պաշտպանությունը, կյանքը, ազատությունն ու հավասարությունը օրենքի առաջ պետք է ապահովվի ին կառավարության կողմից: «Պատիժներ» մասում թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից տեղությունների իրավունքները՝ տազմական առյուտակին հանձնելու պատերազմի օրենքներն ու կանոնները խախտած մեղավոր անձանց, ինչպես նաև նրանց կողմից իրագործված հանցագործությունների մասին տեղեկություններն ու փաստաթղթերը⁶¹:

Մակայն, գրում է Բարսեղովը, *քեմալական թուրք ազգայնականների հետ բոլշևիկյան Ռուսաստանի զադոնի գործարքի*⁶²

⁶⁰ Юрий Барсегов, «Державы, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину» <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>

⁶¹ Ա. Պիրակարան, *Հարձակման Առաջը և Առջերի ցեղասպանությունը* (պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք), Երևան, «Նորայանք» 942, 2006, էջ 24-25:

⁶² Թուրք գնում է 1921թ. մարտի 16-ին Մակվարում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված բարեկամության և եղբայրության պայմանագրի մասին, տես Ա. Վիրապոսյան, նշվ. աշխ., էջ 28:

հետեանքով, ինչպես նաև արևմտյան տերությունների քաղաքական շահարկումների արդյունքում Սևրի պայմանագիրն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ կառավարությունները փորձում էին Հայկական հարցը ծառայեցնել իրենց ծրագրերին և երբեք չըջորեն չնտանդվեցին հայ ժողովրդի ճակատագրով: 1921թ. հունվարին Փարիզում, Անտանտի գլխավոր խորհրդի նիստում, Ֆրանսիան հանդես եկավ Սևրի պայմանագիրը վերանայելու պահանջով: 1921թ. փետրվար-մարտին Լոնդոնում կայացած Անտանտի պետությունների և պատերազմում պարսված Գերմանիայի և Թուրքիայի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսում Ֆրանսիայի և Իտալիայի առաջարկով քննարկվեց Սևրի հաշտության պայմանագրի վերանայման խնդիրը:

Օգտվելով միջազգային նոր իրավիճակից և Անտանտի տերությունների միջև եղած հակասություններից՝ Անկարայի կառավարությունը պահանջեց վերականգնել նախապատերազմական սահմանները, բացառությամբ Կարսի մարզի: Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի ղեկավարած պատվիրակություններն ապարդյուն փորձում էին համոզել Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչներին՝ իրագործել Սևրի պայմանագրի Հարաստանին վերաբերող հոդվածները և «վարչական ինքնավարություն» ստանալ ֆրանսիական ազդեցության ոլորտում գտնվող հայկական Կիլիկիայի համար: Սակայն կոնֆերանսը քավարարվեց միայն Ֆուրքիայի արևելյան նահանգների սահմաններում «Հայկական ազգային օջախ» ունենալու իրավունքի ակորոշ ձևակերպմամբ, որը չընդունվեց թուրքական պատվիրակության կողմից:

1920-21թթ. ընթացքում Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչությունը որևէ միջոց չձեռնարկեց հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ: Օգտվելով այդ հանգամանքից տեղի թուրք պետական պաշտոնյաներն ու քեմալական զորքերը կազմակերպեցին 25 հազար հայերի կոտորածը և հայ բնակչության արտագաղթը Կիլիկիայից: 1921թ. հոկտեմբերին Անկարայում ստորագրված թուրք-ֆրանսիական համաձայնագրով Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային:

Ֆրանսիացի դիվանագետ ժակ Բարդուն իր հուշերում խոստովանում էր, որ Ֆրանսիայի առաջնակարգ խնդիրը Արևելյան Միջերկրականի շրջանում տեղաբաշխված ֆրանսիական կապիտալների ետ ստանալն էր: Ֆրանսիական կառավարության քաղաքականությունը, Անկարայի դեկլավար շրջանների հետ «լեզու գտնելու» երա բազմաթիվ փորձերը վկայում էին հենց այն մասին, որ Ֆրանսիայի նպատակն էր պահպանել ֆրանսիական խոշոր դրամատերերի նախապատերազմական դիրքերը Թուրքիայում և ձեռք բերել շահագործման ու հարստացման նոր աղբյուրներ:

«Թուրքական պայմանագիրը,- գրում էր Պուանկարեն,- ստորագրվեց Սերում՝ ճենապակու գործարանի գտնվելու վայրում: Եվ նա ինքը փխրուն է գուցե և ջարդված սասիոր»⁸⁸:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի տիրապետող շրջանների թուրքասիրությունը, որը խորսխվում էր երանց աներկբա տնտեսական և դրամական շահերի վրա Թուրքիայում, կարևոր գործոն հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո սկիզբ առած ֆրանսիական թուրքանպաստ անջատ քաղաքականության գործում, ինչը կործանիչ ազդեցություն ունեցավ կիլիկիահայության հետագա ճակատագրի համար:

1922-23թթ. Լոզանի միջազգային կոնֆերանսն ավարտվեց մի շարք փաստաթղթերի ստորագրմամբ, որոնցից ամենակարևորը Լոզանի հաշտության պայմանագիրն էր, որով հաստատվեցին Թուրքիայի արդի սահմանները՝ փաստորեն փոխարինելով Սերի հաշտության պայմանագրին: Կոնֆերանսի աշխատանքների ընթացքում ցննարկվեց նաև Հայկական հարցը: Հայաստանի Հանրապետության պատմիչականությանը պաշտոնապես չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին, քանի որ նա այլևս չէր ներկայացնում Հայաստանը: Աղուիանդերձ, Ազգային պատվիրակության հետ համատեղ կոնֆերանսին ներկայացվեց մի հուշագիր, որն առաջարկում էր Հայկական հարցի երեք հնարավոր (ուժում. ա) Հայկական ազգային օջախի ստեղծում, բ) Հայաս-

⁸⁸ Սահակյան Ռ., *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Երևան, 1970, էջ 20:

տանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը դեպի ծով էլքով, գ) հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում: Ազգային փոքրամասնությունների հարցի կապակցությամբ 1-ին հանձնաժողովն ու ենթահանձնաժողովը մի քանի նիստերում անդրադարձան Հայկական ազգային օջախի գաղափարին: Չնայած Անտանախ տերությունների ներկայացուցիչների հայանպաստ արտահայտություններին, թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց հայկական ազգային օջախ ստեղծելու գաղափարը՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի ո՛չ արևելյան նահանգներում, ո՛չ էլ Կիլիկիայում չկա որևէ տարածք, որի բնակչության մեծ մասը թուրքեր չլինեն: Թուրքական պատվիրակությունը նաև նշում էր, որ Թուրքիան միջազգային իրավունքին համապատասխան պայմանագրեր է կնքել և «բարեխղճիական հարաբերություններ» հաստատել Խորհրդային Հայաստանի հետ:

Վերջին անգամ Հայկական հարցը շոշափվեց 1-ին հանձնաժողովի 1923-ի հուլիսի 17-ի նիստում և, վերածվելով հայ գաղթականության հարցի, փոխանցվեց Ազգերի լիգային: Եվ այդնե կնքված պայմանագրում հիշատակություն անգամ չկար ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ էլ հայերի մասին: Պայմանագրի 42-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ապահովել Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների աղոթարանների, գերեզմանոցների ու կրոնական մյուս հաստատությունների պաշտպանությունը⁶⁴:

Այսպիսով, 1923 թ. Լոզանի պայմանագիրը, որն ըստ էության Սևրի շրջանցման փորձ էր, չէր պարունակում որևէ դրույթ, որով Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կկարողանային պաշտպանել իրենց զույրային իրավունքները:

Մեծ տերությունների վերաբերմունքը հայերի թալանին նույնպես կանխորոշված էր իրենց վերաբերմունքով Հայկական հարցին, նշում է Յու. Բարսեղովը վերոհիշյալ հոդվածում: *Վերջնականապես փակել հարցի քաղաքական և ֆինանսական պատասխանատվության խնդիրը ձգտել է ոչ միայն Թուրքիան:*

⁶⁴ Ա. Կիբակույան, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

Չարձնական առումով այդ հարցն անհշուտյուն ուներ թե՛ Գերմանիայի հանցակցության, թե՛ Անտանտի տերությունների թողտվության հետ, ինչի շնորհիվ էլ հնարավոր էր դարձել Հայոց ցեղասպանության իրագործումը, եզրակացնում է իրավագետը⁶⁶:

Լոզանի խորհրդաժողովի ամբողջ ընթացքը հաստատում է այդ գաղափարը, ապացուցում, որ տերությունները խառնելով փոքր ժողովուրդների ճակատագրերը, փակում էին նաև այդ լայնօրհեծանից դուրս գալու ուղիները, ցավով էշում է սփյուռքահայ քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս Գ.Ահարոնյանը: Ահա թե ինչու ևս դատությամբ զրում էր. «Մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները Պիլատոսի պես լուացին իրենց ձեռքերը, և ընդունեցին թուրքական տեսակետը՝ որովհետև իրենց քաղաքական բարոյականը այնքան ինկած էր՝ որքան թուրքինը: Քաղաքակրթության համար սեւագոյն օր մըն էր Լոզանի դաշնագրութեան ստորագրութեան օրը: Յերասպաններու մեծ յաղթանակի օրն էր անկեղայ: Այդ օրը աշխարհի մեծերը հանդիսաւոր կերպով թաղեցին «Հայկական հարցը» ...Սակայն նոյն արթիւնեւոր թաղած եղանակեւ պատիւ և արժանապատուութիւն, հանդիսաւոր խոստում և երդում, սկզբունք և արդարութիւն, իրատւոնք և օրէնք...»⁶⁷:

Այստեղ անհրաժեշտ է հիշատակել, որ գիտական զրակաւորության մեջ գոյություն ունի կարծիք, համաձայն որի հայ ժողովրդի ունեցվածքի յուրացումը տեղի ունեցավ ոչ միայն բնաջնջող թուրքական պետության և նրա դաշնակիցների կողմից, այլև Առաջին աշխարհամարտում հայերին «դաշնակից» համարվող Անտանտի տերություններից՝ Մեծ Բրիտանիայի կողմից: Մասնավորապէս, մի քանի հրապարակումներով այդ խնդրին է անդրադարձել պատմաբան Տ. Սարոյիսյանը⁶⁸:

⁶⁶ Խոսի Բարսեղ, «Ներքառն, սրբաւանուսե և Դատարար արտու, ժողովուրդ արտուսե սրտու սոսոյ» <http://armenianhouse.org/berberian/articles-tu/guil.html>

⁶⁷ Գերում Անարոնյան, *Մեծ երացի ժողովուն վրայ (Ամնայի Հայօսման հարցի պատմութեան վրայ)* Պէտքը, 1964, էջ 171:

⁶⁸ Տ. Սարոյիսյան, «Հայոց ցեղասպանության համար կրթական պատասխանատվության խնդիրը և Մեծ Բրիտանիան (1915-1924թթ.)», *Պատմա-յանասիոսման հանդէս*, 2002, No.1, էջ 50-64; նույնի «Մեծ Բրիտանիայի և

Պետումներն այն մասին, որ Մեծ Բրիտանիան մասնակից է դարձել Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո բնաջնջման դատապարտված հայերի ունեցվածքի մասնակի յուրացմանը, տեղ են գտել անմիջապես Հայկական հարցի պատմությանը և պատմաբանների քննարկմանը հանձնելուն զուգընթաց: Այդ պեղումներից շատերը կրել են անուղղակի բնույթ՝ և շարունակվել գրեթե ինը տասնամյակ՝ այդպես էլ չիմաստվորվելով որևէ հավաստի, արժանահավատ և վավերական պաշտոնական վավերագրով:

Այդ հանգամանքին է անդրադարձել անգամ մեծ բեռախույզ Ֆրիտիոֆ Լանսեթը, ով 1920-ական թվականներին, Ազգերի Լիգայի շրջանակներում եռանդուն աշխատակեր էր տանում Տեղապատմությունից մագապուրծ գաղթականներին և որբացած հայ մանուկներին փրկելու ուղղությամբ: Հետամուտ լինելով կյուրթական միջոցների հայթայթմանը, թերևս, աշխարհում Լանսեթն առաջինը հանդես եկավ, իր պեղմամբ, հայերից յուրացված 5 միլիոն ոսկե ֆունտի մասին, և ով հայտնվել էր Մեծ Բրիտանիայում հայերին վերադարձնելու եախոճեռուությամբ: Հարցին վերաբերող պաշտոնական վավերագրերը Տ.Սալախյանի կողմից հայտնաբերել է 2002թ. Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի արխիվային հաստատություններում գիտական հետազոտությունների իրականացման ընթացքում:

Հեղինակի խոսքերով. «Առանց այդ վավերագրերի անհնարին կլիներ մեկնաբանել՝ մինչ օրս բավարար չափով չուսումնասիրված, ինչպես Հայոց ցեղասպանության համար կյուրթական պատասխանատվության բացակայության առեղծվածը, այնպես էլ հայերից թալանված, իսկ հետագայում՝ Մեծ Բրիտանիայի կողմից գտնված 5.000.000 թուրքական ոսկե ֆունտի ճակատագիրը»⁸⁸:

Մեծ եղեռնի ողջ ընթացքում Մերձավոր Արևելքը, Արևելյան

ցեղասպանության ընթացքում հայերի կրած կուրթական և ֆինանսական վնասների մի շարք հարցերի շուրջ՝ <http://168.am/2012/10/18/137006.html>

⁸⁸ Տ.Սալախյանյան, «Մեծ Բրիտանիայի և ցեղասպանության ընթացքում հայերի կրած կուրթական և ֆինանսական վնասների մի շարք հարցերի շուրջ՝ <http://168.am/2012/10/18/137006.html>

Հոյատուտան ու Անդրկովկասը հեղեղված էին հարյուր-հազարավոր հայ զաղթականներով: Դրանց մի մասը սովամահ եղավ կամ մահացավ տարբեր մահաբեր ու համաճարակային իվան-դոպյուններից: Այդ օրերին, հայ ժողովրդի «դաշնակից» Անգլիայում որոշ անհասներ փորձեցին կառավարության միջոցով մասնակից լինել տարազիր հայերի փրկության կազմակերպման գործին: Բրիտանա-հայկական կոմիտեի անդամ լորդ Ջեյմս Բրայսը 1915թ. սեպտեմբերին վարչապետին հղած նամակում ներկայացնելով միայն Թիֆլիսում և նրա շրջակայքում կուտակված հարյուր-հազարավոր «բացարձակապես քնչագուրկ, հիվանդություններից և սովից մեռնող» հայ զաղթականների վիճակը, օգնության կազմակերպելու համար կառավարությունից աղերսում էր 40.000 անգլիական ֆունտ ստեռլինգի հասնող նվիրատվություն:

1916թ. փետրվարին Լոնդոն հասավ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Մագոնովի՝ հայ զաղթականներին օգնելու ռուսական կառավարության առաջարկը, որը փոխանցվեց անգլիական կառավարության քննարկմանը Մեծ Բրիտանիայում հավատարմագրված Ռուսաստանի դեսպան կոմս Բենկենդորֆի միջոցով: Համաձայն ռուսական ծրագրի ռուսական և անգլիական կառավարությունները պետք է հավասարապես կիսեն թուրքիայում հայերի օգնության համար հատկացված 1.000.000 ֆունտ նվիրատվությունը:

Ընդ որում, անգլիական կառավարությունը պետք է հատկացներ 20.000 անգլիական ֆունտ անուղին: Ֆինանսների նախարարության կողմից արտաքին գործերի նախարար Էդ. Գրեյին փոխանցված նամակում Ջոն Բրեդրիքին նշում էր, որ «քանի ղեռ չի ծաղիկ բաղաբական կարևոր շահագրգռվածություն, իրենք ազգային շահերի տեսանկյունից կասկածելի են համարում» այն ճանապարհը, որով առաջարկվում էր օժանդակել հայերին: Հենվելով կառավարության, ֆինանսների և իր նախարարության համատեղ կարծիքի վրա՝ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ջ. Լոկոլը կոմս Բենկենդորֆին հղած պատասխան-նամակում մերժեց «խորը ազգերի ազատագրության համար կովող» Մեծ Բրիտանիայի կողմից հայ տարագիրներին չնչին նյութական

միջոցներով օժանդակելու առաջարկությունը՝ պատճառաբանելով այն «հրատապ ու անհետաձգելի աղերսագրերով, որոնք ուղղվում են Ֆինանսների նախարարությանը, կարիքից մահացող բրիտանացի և դաշնակից երկրների հպատակների կողմից»⁹⁰:

Ճշմարտությունն այն է, որ Թուրքիայի դեմ մղված պատերազմի ընթացքում անգլիական կառավարությունը ոչ մի լուսաչափակցություն անգամ մեկ հայի փրկության համար: Կառավարությունը ոչ միայն մերժում էր իր միջոցներից գումար հատկացնել, այլև մասամբ խոչընդոտում էր եուլիսի անգլիական մասնավոր բնկերությունների կողմից մինչ պատերազմը հայերի նկատմամբ ստանձնած ֆինանսական և կուրսական պարտավորությունների կատարմանը: Խոսքը վերաբերում է Օսմանյան Թուրքիայում գործող կյանքի և ունեցվածքի ապահովագրման մի շարք բնկերությունների գործունեությանը: Դրանք գլխավորապես ամերիկյան էին, կային նաև ֆրանսիական և անգլիական տարբեր բնկերություններ: Ինչպես, օրինակ՝ անգլիական Գրեշամ (Gresham) և Սթար Աշուրանս (Star Assurance Company) ապահովագրական բնկերությունները:

Տակավին 1916թ. նոյեմբերին Կ. Պոլսում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն (որը մինչ Թուրքիային ԱՄՆ-ի կողմից պատերազմ հայտարարելը համատեղության կարգով ներկայացնում էր նաև Մեծ Բրիտանիայի շահերը) Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հղած հաղորդագրության մեջ նշում է, որ Մամուսնի ամերիկյան հյուպատոսական աշխատակցից ստացել է համոզիչ ապացույցներ այն մասին, որ ցեղասպանության ժամանակ գոհված Հովակիմ Գևորգի Մատթթյանը հասցրել էր ապահովագրել իր կյանքը 3000 ֆրանկ գումարով անգլիական «Սթար Աշուրանս» բնկերության հետ կնքված N114645 պայմանագրով: Հ. Մորգենթաուն անգլիական իշխանություններին

⁹⁰ Ա. Նասիպեան, *Բրիտանիա և Հայկական Հարցը (1915-1923)*, Վերլույթ, 1994, էջ 84: «այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մեկ անգլիական ֆունտ ստեռլինը 1916թ. սկզբին անկա արտարժույթային փոխարժեքով հավասար է եղել 25 ֆրանսիական ֆրանկի», տես Տ. Մարտիանյան, «Հայոց ցեղասպանության համար կուրսական պատասխանատվության խնդիրը...», էջ 55:

միաժամանակ խնդրում էր՝ զոհված անձին հասանելիք գումարը վճարել ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած կրա որբացած երեխաներին:

Էդ Գրնի անունից արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Հարոլդ Նիկոլսոնը անտրի նախարարին հղած նամակում գրում էր, որ անգլիական ապահովագրական ընկերությունները պետք է ձևուպահ մեան ցանկացած փոխհատուցման գումարի վճարումից, քանի որ «բնագաղթված հայերի մահվան անհշուտյամբ ներկա պայմաններում որևէ բացարձակ ապացույց չի կարող ներկայացվել»¹⁰⁰: Հ. Նիկոլսոնի նամակը պետք է փոխանցվեր Լոնդոնում ամերիկյան դեսպան Վ. Փեյջին:

Նամակում Հ. Նիկոլսոնի արտահայտած այս կարծիքը հետագա տասնամյակների ընթացքում ընկավ Անգլիայի կողմից որդեգրած հայերի նկատմամբ ստանձնած պարտականությունների ուրացման խորխորատը, գրում է Տ. Մարոխանյանը¹⁰¹: Հնկվելով անտրի նախարարի տեղակալ Հ. Մ. Վիներալսի կարծիքի վրա՝ Հ. Նիկոլսոնը ԱՄՆ դեսպանին ուղղված պատասխան-նամակում նշում է, որ պատերազմի ընթացքում արգելվում է որևէ գումար վճարել այն անձին, որը հանդիսանում է բշտում երկրի քաղաքացի: Նա հնարավոր էր համարում վճարել ապահովագրական պայմանագրով նախատեսված գումարը միայն այն անձին, ով Անգլիայի մշտական բնակիչ էր, կամ նախքան պատերազմը բնակվել էր այնտեղ: Վերջում Հ. Նիկոլսոնն ավելացնում էր, որ «ապահովագրական ընկերությանը չի թույլատրվում որևէ գումար վճարել Մասսաչյուսնի երեխաներին, անգամ, եթե բնաբնակող ընկերությունը ցանկություն ունի վճարել ապահովավճարը մահվան դիմաց»:

Անգլիան պատերազմում էր Թուրքիայի դեմ՝ վերջինիս լծի տակ հեծող «փոքր ազգերի ազատագրման համար»¹⁰²: Եվ անա,

¹⁰⁰ Տ. Մարոխանյան, Ելզ. աշխ. էջ 56:

¹⁰¹ Լույս տեսչում:

¹⁰² Քեզզոկի զեկուցումից. «Երբ զաշնակիցները ներգրավվեցին պատերազմի մեջ, նրանց նպատակներից մեկը Փոքր Ասիայում զգալի թիվ կազմող քրիստոնեական փոքրամասնությունների պաշտպանությունը և, հնարավորության դեպքում, նրանց ազատագրումն էր: Դա արտահնային վերաբերում է

այդ գործին իր բուն ավանդը ներդնող հայը վերածվել էր «թշնամի քաղաքացու»: Մամուլի էջերում և պառլամենտում բազմիցս դեմագոգիկ հայանպաստ հայտարարություններով հանդես եկող անգլիական կառավարության անդամները ևույնիսկ մասնավոր ընկերություններին խոչընդոտում էին կառարել իրենց իսկ կողմից ստանձնած պարտականությունները: Անգլիական արխիվներում մինչ օրս պահպանված նախքան Առաջին աշխարհամարտը հայերի հետ կնքած տարատեսակ ունեցվածք ու մարդկային կյանքն ապահովագրող իրավական այդ փաստաթղթերը այդպես էլ առ այսօր մեռւմ են՝ որպես, մեծի մասամբ, պատմական մոռացված արձանագրություններ:

Անգլիայի և թուրքիայի միջև 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված զինադադարով ազդարարվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմում վերջինիս պարտությունը: Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության, հայ ժողովրդի համար կենսական այլ հիմնահարցերը տեղափոխվեցին Փարիզի խորհրդածողով, մեծ տերությունների միջև շարունակարար ընթացող երկարատև բանակցությունների և տարբեր կոնֆերանսների ու պատերազմի ավարտին ստեղծված, Անգլիայի ձեռքերում խաղալիք հանդիսացող՝ Ազգերի լիգայի քննարկման ոլորտը:

Նախքան Լոզանի կոնֆերանսը, հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները, այդ թվում՝ կյուրական փոխհատուցման հարցերը, լայն քննարկման առարկա էին դարձել Ազգերի լիգայում: Ազգերի լիգան, որի լույս աշխարհ գալու գաղափարը անգլիական քաղաքական խոհանոցում ծագել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտի ավարտին, հիմնադրվեց 1919թ. Վերսալի հաշտության պայմանագրով: Այդտեղ էլ ազդարարվեց վերջինիս հիմնադիր փաստաթղթի (տառատուտի) ընդունումը: Լիգայի խորհուրդը բաղկացած էր չորս մշտական անդամներից, դրա կազմի

Հայաստանին», տես Հայաստանը միջուղային դիվանդակության և սովետական արտադին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), փաստաթղթերի ժողովածու (գրով. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, կազմ. Ջ. Կիրակոսյան, Ը. Մախանյան), Երևան, 1972, էջ 736:

մեջ էին մտնում Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Բուալիան և Ճապոնիան:

Բնական էր, որ գլխավոր որոշումների ընդունման և դրանց իրականացման լծակները, ինչպես եան՝ ամբողջ աշխարհում հետպատերազմյան միջազգային և որ իրավահամակարգի հաստատման բանալին գտնվում էին Անգլիայի ձեռքերում: Ազգերի լիգան 1922թ. քննության առավ հայ փախստականների և ցեղասպանության արդյունքում թուրքական քաղաքացիությունից զրկված հայ զաղթականների խնդիրը, առաջարկելով, ի գիտություն և միջազգային հանրության, ընդունել «Նանտենյան անձևագիր»՝ անձը հաստատող փաստաթղթի հասկացությունը, որը թույլ կտար հայրենիքը կորցրած յուրաքանչյուր հայի օգտվել որոշակի արտոնություններից, այդ բովում՝ Ազգերի լիգայի հովանու ներքո Թուրքիայում ստեղծվելիք «Ազգային օջախ» վերադառնալու հնարավորությունից:

Սակայն, ինչպես արդեն նշվեց, մեծ տերությունները, մասնավորապես՝ Անգլիան, վիժեցրեցին ոչ միայն Հայաստանի ազատագրման, այլև իրենց իսկ կողմից որպես այլընտրանք առաջարկված «Ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը: 1923թ. ի վեր, ընդհուպ մինչև 1925թ.,՝ Ազգերի լիգան արդեն քննարկում էր 320.000 «Նանտենյան անձևագրեր» տրամադրել հայ զաղթականներին՝ նորաստեղծ ՀՆՄՀ-ում վերաբնակվելու համար: Ֆրիտլոֆ Նանսենը 1925թ. Խորհրդային Հայաստան կատարած այցից հետո, հանրապետության կացության վերաբերյալ հասուկ զեկուցագիր ներկայացրեց, որտեղ պնդում էր, որ, անհրաժեշտ ֆինանսական աջակցության դեպքում, երկիրն ի վիճակի կլինի ընդունել 25.000-30.000 փախստական: Այս ևս խառնձեռնության կյանքի կոչումը հնարավոր կլիներ միայն ֆինանսական միջոցների անկայության պարագայում¹⁰⁰:

¹⁰⁰ 1927 թ-ին նորվեգերեն հրատարակվել է Ֆ.Նանսենի «Հայաստանում ծավալուն գիքը, որը թարգմանվել է անգլերեն ու ֆրանսերեն՝ «Հայաստանը և Մեծամոր Արևելյոր, գերմաներեն՝ «Թարգմած մոլոցուրդ» վերնագրերով: Շղղ որում, գրքի վրա կարմիր աստերով զոված է «Մեղադրանք Արտանտի ու Ազգերի լիգայի զեւ»։ <http://www.encyclopedie.am/pages.php?nid=2&bid=1482>

Այդ իսկ պատճառով Ֆ. Նանսենը բարձրացրեց ցեղասպանության ընթացքում հայերից թալանված և ապա անգլիացիների կողմից առգրավված 5.000.000 թուրքական ոսկե ֆուկսի ճակատագիրը: Այն սերտորեն կապված էր Առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրած կայսերական Գերմանիայի նկատմամբ հաղթանակ տարած Առաջին տեղությունների կողմից գանձվելիք ռեպարացիաների խնդրի հետ: Համաձայն Վերսալի հաշտության պայմանագրի՝ ստեղծվեց Միջդաշնակցային ռեպարացիոն հանձնաժողով:

Բուն Վերսալի հաշտության պայմանագիրը չամրագրեց գերմանական ռեպարացիաների չափը: Այսինքն Գերմանիան պետք է իր վրա պարտականություն վերցնել վճարելու այն ռեպարացիոն գումարը, որն արդյունքում սահմանելու էին դաշնակիցները:

Նախատեսվում էր, որ Գերմանիան պարտավոր է դաշնակիցներին վճարելու այն ոսկին ու թանկարժեք իրերը, որոնք նա պատերազմի ընթացքում ստացել էր Թուրքիայից, Ավստրո-Հունգարիայից և Ռուսաստանից: Միանշանակ էր, որ դրա մեջ էր մտնում այն 5.000.000 թուրքական ոսկե ֆուկսը, որը Գերմանիայի պարտությունից հետո անգլիացիները գերմանական Ռայխսբանկից տեղափոխել էին Անգլիա¹⁰⁰:

Վերսալի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո հիմնադրվեց փոխադրվեց անգլիական պառլամենտ և դարձավ «հարևապատ ուժերի» նախաձեռնած բուռն քննարկումների առարկա: Հայ ժողովրդին պատկանող և նրանից բռնագավթված սեփականության գրպանման հիմնահարցը սերտորեն կապված էր կառավարության և պառլամենտի անդամների միջև ծավալված ռեպարացիոն հարցերի շուրջ բանավեճերի հետ:

Այսպես, 1921թ. փետրվարին գերմանացիների կողմից պատերազմի ընթացքում պատճառած վնասների նյութական փոխհատուցման առնչությամբ պառլամենտի անդամ պրն Ռապկերը հանդես եկավ հարցադրմամբ՝ փորձելով պարզել, թե արդյոք Գերմանիան պարտավոր է թավաբարել իր և իր դաշնակիցների

¹⁰⁰ Տ. Տիգրանեան, *Անգլիան և Հայերը*, Երևան, 1994, էջ 86:

նկատմամբ բրիտանացի քաղաքացիների կողմից ներկայացված բոլոր պահանջները: Խոսքը Յուրքիայի և Բուլղարիայի մասին էր: Պատասխանող՝ արտաքին առևտրի նախարարի պառլամենտի զեռով տեղակալ Պ. Լյոյզ Գրինը ելեց, որ Բրիտանացի քաղաքացիների հայտարարագրված պահանջները Յուրքիայի նկատմամբ կազմում են 23.000.000 ֆունտ և, որ Վերսալի պայմանագրով Գերմանիան չի կրում որևէ պարտավորություն թշնամի կամ նախկինում թշնամի եղած այն պետությունների քաղաքացիների նկատմամբ, որոնք պարտք են բրիտանացի քաղաքացիներին, այսինքն՝ կառավարության անդամը քողարկում էր Գերմանիայից Անգլիա ապօրինաբար տեղափոխված 5 մլն թուրքական ոսկե ֆունտի փաստը:

1921թ. հունվարի 31-ի դրությամբ Գերմանիան ռեպարացիաների տեսքով իսպառել էր Անտանտի դաշնակից երկրներին փոխանցել 6.055.000.000 ոսկե մարկ (303.000.000 անգլիական ոսկե ֆունտ ստեռլինգ) տուգանք, որից 22%-ը նախքան այդ կերված Սպաայի համաձայնագրով պետք է բաժին քնկներ Բրիտանական կայսրությանը: Պատլամենտի անդամ՝ ռազմածովային ուժերի կապիտան-լյուտենանտ Յուեզը հոխորտում էր՝ քննադատելով կառավարության ռեպարացիոն քաղաքականությունը: Նա իր դիրքորոշումն ամրապնդում էր նրանով, որ միայն 1920թ. դեկտեմբերի 31-ի տվյալներով՝ գրավված տարածքներում անգլիական զորքերի պահպանման ծախսը կազմել էր 3.530.000.000 ոսկե մարկ (177.000.000 անգլիական ոսկե ֆունտ ստեռլինգ) և, որ բոլոր ծախսերը հասած, հաղթանակած Անգլիան 1921թ. Հունվարի 31-ի տվյալներով կարողացել էր ստանալ միայն 100.000.000 ֆունտ ռեպարացիոն գումար¹⁶⁵:

Այս առումով առաջին լուրջ հարցադրումը բարձրացվեց և ուղղվեց Անգլիայի ֆինանսների նախարար Ռ. Հորնին՝ խորհրդարանի անդամ Վայսի կողմից: Վերջինս պահանջում էր բացատրել, թե արդյո՞ք այն ոսկին, որ փոխանցվել էր Վիեննայից

¹⁶⁵ 1921 դրությամբ արտաթմբության փոխարժեքով մեկ անգլիական ոսկե ֆունտ անտեռլինգը հավասար է եղել 20 գերմանական ոսկե մարկի, տես 5. Մարտիանյան, նշվ. աշխ. էջ 59:

Լոնդոն (խորհրդարանի անդամը, ինչպես և շատ-շատերը տեղյակ չէին, որ գումարը փոխանցվել էր Բեռլինից) ուղղվելու էր օսմանյան պետական պարտքի մարմանը: Անգլիական պաշտոնական անձանցից առաջինը ֆինանսների նախարար Ռ. Նորթը հրատարակայտերեն ընդունեց, որ գումարը ոսկով դեպոզիտագրված է եղել Ավստրո-հունգարական բանկում՝ ապահովագրելու համար թողարկված թուրքական առաջին թղթադրամները և քննարկվող ոսկին (5.000.000 թուրքական ոսկին) տեղափոխվել է Լոնդոն: Այն չպետք է ներկայացվեր ռեպարացիոն հանձնաժողովի քննարկմանը և չպետք է օգտագործվեր Թուրքիայի կողմից Բրիտանական կայսրության նկատմամբ մինչ այդ գոյություն ունեցող պետական պարտքի մարման համար: Փաստորեն, կառավարության խոստակը պառլամենտի աջն քացիիքաց հայտարարում էր, որ ոչնչով չիմնավորված ոսկե հաշվեհամարում գտնվող գումարի անօրինական փոխանցումը Լոնդոն և դրա յուրացումը հանդիսանում էր կառավարության կողմից որդեգրած պետական ֆինանսական հափշտակիչ քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը:

Այստեղ առկա հակասությունը՝ կապված հողմածի սկզբում անգլիական պաշտոնական արխիվների փաստաթղթերում հիշատակվող 1915թ. վերջին Գերմանիա տեղափոխված 5.000.000 թուրքական ոսկու ճակատագրի հետ և, թե ինչու է և ինչպե՞ս արդեն 1921թ. անգլիական պառլամենտում, ինչպես նաև այլ աղբյուրներում գերմանական Ռայխսբանկի փոխարեն նշվում է Ավստրո-հունգարական բանկը, Տ. Սարոլիանյանը բացատրում է հետևյալ կերպ. 1. կամ անգլիական կառավարությունը փորձում էր մոլորության մեջ գցել հանրությանը՝ քայքայելով այն վայրը, որտեղից Լոնդոն էր փոխանցվել և այսպես անգլիացիների կողմից յուրացվել հայերին պատկանող թուրքական ոսկին, 2. կամ պատերազմում Թուրքիայի դաշնակից Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի միջև կայացած որևէ համաձայնությանը, նախքան պատերազմի ավարտը, ոսկին Ռայխսբանկից տեղափոխվել էր Ավստրո-հունգարական բանկ: Հավանաբար, այն փոխվել էր Ավստրո-հունգարական բանկ: Հավանաբար, այն մտահոգությամբ, որպեսզի հնարավոր լիներ թողարկել գումարի մտահոգությանը, որպեսզի հնարավոր լիներ թողարկել այն հետա-

գայում Թուրքիա վերադարձնելու կամ Անտանտի տերությունների ռեպարացիոն գանձումներից թաքցնելու համար¹⁰⁸։

Մեծ Բրիտանիայի պաշտոնատար անձինք Լոզանի դաշնագիրը Թուրքիայի կողմից վավերացնելուց անմիջապես հետո 1924թ. սեպտեմբերի վերջերին, բարձրացրեցին իրենց իսկ պետության կողմից յուրացված 5.000.000 ոսկու հետագա ճակատագրի հարցը։

Անգլիայի պահպանողական կուսակցության առաջնորդ լորդ Սթենլի Բոլդուինը, լիբերալ կուսակցության ղեկավար Չեքերտ Ասքոլթը և պառլամենտի անդամ Նոել Բեքսթոնը կազմեցին և իրենց ստորագրությամբ հուշագիր ներկայացրեցին վարչապետ ընտրված լեյբորիստական կուսակցության առաջնորդ Ռամզեյ Մակդոնալդին։ Այդ հուշագրում մասնավորապես ասվում էր, որ Մեծ Բրիտանիան պարտավոր է մի մեծ գումար տալ՝ օգնելու Հայաստանում, Բալկաններում և այլ երկրներում գտնվող հայ զաղթականներին։

Այդ պահանջը նրանք հիմնավորել են մի շարք դրույթներով, որոնք հանգում էին հետևյալին. «1) պատերազմի ընթացքում և զինադադարից հետո դաշնակից և նրանց հարող տերությունների պետական գործիչները մի քանի անգամ երաշխիք են տվել հայ ազգի ազատագրման ու անկախության մասին։ 2) ... 5.000.000 ֆունտ անտլինգը (թուրքական ոսկի), որ թուրքական կառավարությունը 1916թ. պահ էր տվել Բեռլինում, և զինադադարից հետո վերցվել էր դաշնակիցների կողմից, մեծ մասամբ (գուցև և ամբողջովին) հայերի դրամա է»։ Հուշագիրը կազմողները փաստաթղթի վերջում նշում էին, որ հայերին տրված, բայց երբեք չիրականացված խոստումների համար իրենք կրում են բարոյական պատասխանատվություն՝ պահանջելով բրիտանական կառավարությունից «մի կարևոր շնորհ» անել հայերին՝ վերադարձնելով առգրավված ոսկին։ Այս դիմումը ներկայացնելուց շատ չանցած, նրբ Սթենլի Բոլդուինը, որը փոխարինեց Ռամզեյ Մակդոնալդին վարչապետի պաշտոնում, արևուստնեայիվ, հրաժարվեց որևէ գումար տրամադրել հայերին, որոնց իր իր իսկ

¹⁰⁸ Տ. Մաթոխյանյան, նշվ. աշխ. էջ 59։

կազմած հուշագրով «քարոյապես պարօք էր» որոշ փոխա-տուցում»¹⁰⁷:

Անգլիացիների կողմից առգրավված 5.000.000 ոսկե ֆունտի ճակատագրին նրկու տասնամյակ անց՝ 1944թ. հոկտեմբերի 10-ին, Մթենլի Բոլդուինին հղած նամակով անդրադարձավ Մարի Թերզյանը, ով խնդրում էր իրեն տրամադրել Ս. Բոլդուինի՝ Հ. Ասքուիթի ստորագրությունը կրող այն հուշագրի պատճենը, որը նրանք ներկայացրել էին Ռ. Մակդոնալդին, որպեսզի ինքը կարողանա օգտագործել այն իր գրքի մեջ: Մարի Թերզյանի նա-մակը ստանալուն պես Բոլդուինը, հանկարծակիի գալով, շտապ նամակ է գրում այն ժամանակ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ա. Ջ. Կադդգանին:

Կցելով հայ կնոջ նամակը՝ Բոլդուինն արդեն «ողջ պատ-մությունն անհեթեթություն» է համարում: Կադդգանն, իր հեր-թին, խորհուրդ է տալիս վերջինիս՝ Թերզյանին չտրամադրել 1924թ. կազմված հուշագրի պատճենը: Բայց քանի որ Մարի Թերզյանը կարող էր ձեռք բերել փաստաթուղթը ԱՄՆ Կոնգրեսի արխիվներից, առաջարկում է որքան հնարավոր է մոլորության մեջ գցել հեղինակին՝ որակելով հայերին իրավամբ պատկանող դրամը, որպես զուժար, որն իսկապես 1916թ. Թուրքիայից տե-ղափոխվել է Բեռլին և Վիեննա՝ ապստոփագրելու համար թուր-քական կառավարության կողմից թողարկվող առաջին թուրքա-կան թղթադրամների արտադրությունը և, «որ որնև հավանա-կանությունն գոյություն չունի, որ այն հանդիսանում է բռնա-գաղթված հայերի սեփականությունը»:

Երկրորդ նամակը, որը վերաբերում է Հայոց ցեղասպա-նության համար կուրթական պատասխանատվության խնդրին, նույնպես պահվում է Մեծ Բրիտանիայի պաշտոնական արխիվ-ներում: Այն շարադրվել է 1945թ. հունիսի 30-ին: Այն ժամանակ-երբ արդեն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հաղթա-նակած դաշնակիցները Պոտսդամի կոնֆերանսում վճռում էին Հրեական ողջակիզման կազմակերպիչներին և մեղսակիցներին միջազգային արդարադատությանը հանձնելու և հրեա ժողովրդի

¹⁰⁷ Լույս տեղում էջ 61:

կրած նյութական, ինչպես նաև բարոյական կորուստների և վնասների փոխհատուցման հարցերը:

Օրիորդ Ջևորջիա Գաթլերը Վաշինգտոնում հավատարմագրված Անգլիայի դեսպան յորդ Հայիֆաջսին ուղարկած գրության մեջ փորձում էր պարզարևաումներ ստանալ, թե ի՞նչ եղավ 1916թ. Քուրդիայից Բեռլին՝ Ռայխսբանկ, այնուհետև Լոնդոն փոխանցված այն «5.000.000 ֆունտը, որը պատկանում է հայերին»¹⁰⁸: Հայերի ունեցվածքի ու սեփականության վերադարձմանն ուղղված այս և նմանատիպ դիմումներն ու խնդրագրերը անգլիական իշխանությունների կողմից մնում էին կամ անպատասխան, կամ էլ, ինչպես Մարի Քերզանի դեպքում, բացառիկ կարգով կնդմված և ճշմարտությունը թաքցնելուն միտված: Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդից թալանված և այնուհետև անգլիացիների կողմից յուրացված նյութական կորուստների և դրա համար պատասխանատվության ներքևիման խնդիրն այլևս չբարձրացվեց անգլիական պառլամենտում:

Արապիտով ավարտվեց Մեծ Բրիտանիայի կողմից Հայկական հարցի միջազգայնացումից ի վեր տրված ոչ միայն քաղաքական խոստումներից հրաժարումը, այլև հայերի բնաջնջման հետևանքով կրած նյութական պատասխանատվության և փոխհատուցման հայ ժողովրդի իրավացիորեն ներկայացրած պահանջների ուրացումը:

Ի դեպ, Գերմանիայի կայսերական բանկում դեպոզիտացված 30 000 կգ ոսկու հարցը հայերի կողմից առաջին անգամ բարձրացրել է 1984 թ. Տիգրան Քուչումձյանը ժողովուրդների Մշտական դատարանում Հայոց ցեղասպանության հարցը քննարկելու ժամանակ, երբ վերջինիս հանձնվեց «Հայոց սեփականության բռնագրավումը և հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումը որպես ցեղասպանության գործընթացի արտահայտություն» վերնագրով զեկույցը¹⁰⁹:

¹⁰⁸ Կախ տեղում, էջ 62:

¹⁰⁹ Ջեկույցի փաստիկված սուղեկնակը ևսու Dickran Kouymjian, "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process", <http://armenianstudies.cuhnevno.edu/~test/css>

2012թ. -ին Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը (Türk Tarih Kurumu) հրապարակելով իր երկու տարի տևած հետազոտության արդյունքները, հանդես եկավ զեկույցով, որում հաստատվում էին վերը շարադրված փաստերը: Միևնույն ժամանակ զեկույցի հեղինակները խորհուրդ էին տալիս հատուցման հարցերով դիմել ոչ թե Թուրքիային, այլ «հայերի ոսկին որպես ռազմատուգանք բռնագրաված» Դաշնակից պետությունների կառավարություններին¹⁰⁰:

Այսպիսով, մեծ տերությունները, ինչպես նաև Խորհրդային Ռուսաստանը վերջնական լուծարման ենթարկեցին Հայոց ցեղասպանության հարմար պատասխանատվության հարցը, իսկ արդարությանն ու փոխհատուցմանը հասնելու հայության ջանքերը մնացին անհետևանք:

Բայց և այնպես, բռնագավրված ունեցվածքի նկատմամբ հայության իրավունքների վերականգնման ուղղությամբ տարված անցած տարիների այս փորձն ու դասերն անպայման պետք է հաշվի առնվեն մեր հետագա պայքարում:

¹⁰⁰ *Lost Armenian gold located by Turkish Historical Society* <http://www.hurriyetdailynews.com/PrintNews.aspx?PageID=383&SID=23794>

ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՂՅՈՒԹՅԱՆ ՈՉԼՂԱՏՈՒՄԸ ՈՐԿԵՍ
ՅԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂՎԱՏՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

Ճեղասարսևությունը ոչ միայն որևէ էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խմբի ֆիզիկական բնացնելումն է, այլև՝ նրա մշակութային ժառանգության (հոգևոր և կյուրական արժեքների ամբողջություն) ոչնչացումը, քանի որ էթնոս կամ ժողովուրդ հասկացությունն ամբողջական խմատ և ևկարագիր է ստանում իր ստեղծած մշակութային արժեքներով: «Մշակութային ժառանգության ոչնչացումը բերում է ինքնության ոչնչացման. սպանված մարդը մնկն է մեզանից, ոչնչացված մշակութային կորողը՝ մենք բոլորս ենք. կարծես չենք էլ եղել պատմության մեջ»,- ասում է անգլիացի հետազոտող Պամելա դե Կոնդալան¹¹¹:

«Ճեղասպանություն» հասկացության ձևակերպումը առաջին անգամ արվել է քրեական և միջազգային իրավունքի մասնագետ Ռ. Լեմկինի «Առանցքի տերությունների կառավարումը օկուպացված Եվրոպայում» աշխատության մեջ¹¹²: Համադրելով հունարեն *genos* (ռասա կամ ցեղախումբ) և լատիներեն *civis* (սպանել) բառերը, նա կազմել է «գենոցիդ» եզրը՝ սահմանելով այն ոչ միայն որպես էթնիկ կամ կրոնական խմբի ֆիզիկական բնացնելում, այլև՝ նրա ազգային, հոգևոր մշակույթի ոչնչացում: Ռաֆակ Լեմկինի «գենոցիդ» եզրն է ընկած ՄԱԿ-ի 1948թ. «Ճեղասպանության հանցագործության կանխման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի հիմքում:20-րդ դարի առաջին այդպիսի հանցագործություն էր. Լեմկինի կարծիքով, Հայոց Մեծ եղեռնը, որն անպատիժ էր մնացել:

Դեռևս 1933 թ. Մադրիդում կայանալից քրեական օրենսդրության ունիֆիկացիային նվիրված գիտաժողովի համար էթնոտարար իրավաբանը պատրաստել էր մի գնկույց, որում առաջարկվում էր միջազգային օրենսդրության սահմաններում դիտարկել 2 տեսակի հանցագործություն, բարբարոսություն, որի

¹¹¹ de Condaga P., «Destroying Heritage, Destroying Identity», www.iranianworks.com/online

¹¹² Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington, 1944.

դրսևորումներն են կոտորածները, պոգրոմները և / կամ էրնիկ և կրոնական խմբերի հանդեպ տեստեսական խտրականության կիրառումը, վանդալիզմ, որն արտահայտվում է մշակութային և գեղարվեստական արժեքների ոչնչացման գործողություններում: Եշված գեկույցում, ըստ էության, առաջին անգամ քննարկման առակա էր դառնում «մշակութային ցեղասպանություն» եզրը: Հետագայում, երբ ՄԱԿ-ում քննարկվում էր ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, Լեմկինը ընդհանուր տեսքով մեջ ներառել էր նաև «մշակութային ցեղասպանություն» հասկացությունը Լախագծում վերջինիս վերաբերող սահմանումներն էին.

ա) Խմբի երեխաների բռնի տեղափոխումն այլ խմբեր:

բ) Այն մարդկանց բռնի և սիստեմատիկ արտաքսումը, ովքեր ներկայացնում են տվյալ մշակութային խումբը:

գ) Մայրենի լեզվի օգտագործման արգելումը նույնիսկ նեղ շրջանակներում:

դ) Մայրենի լեզվով լույս տեսած գրքերի կամ կրոնական աշխատությունների սիստեմատիկ ոչնչացումը և վերահրատարակելու արգելքը:

ե) Պատմական ու կրոնական հուշարձանների սիստեմատիկ ոչնչացումը կամ դրանց օգտագործումն այլ նպատակով, պատմական, գեղարվեստական, կրոնական արժեք ունեցող փաստաթղթերի կամ կրոնական ծեսերում օգտագործվող առարկաների ոչնչացումը և տարրալուծումը (այսինքն՝ գրքերի, մշակութային և հոգևոր արժեքների ոչնչացումը, մայրենի լեզվի օգտագործման արգելքը, հետապնդվող խմբից երեխաների ստիպողաբար փոխանցումը այլ խմբերին)¹¹²:

Մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող և դատապարտող վերոնշյալ սահմանումները թեպետ կոնվենցիայի վերջնական տարբերակում տեղ չգտան, սակայն ժամանակակից միջազգային իրավունքում հաստատագրվեցին որպես միջազգային իրավական պարտավորություններ, որոնք վերաբերում են մշա-

¹¹² Lyndel V. Protz, "Ethnocide", *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*; [ed. in chief Dinah L. Shelton], vol. 1, Thomson Gale, 2005, p. 309.

կութային ժառանգության պահպանման ու դրանց ոչնչացման համար պատասխանատվության ենթարկելու¹²⁴։

Այնուամենայնիվ, լուսավարչական մասնագետներ համարում են, որ «գենոցիդ» հասկացությունը պետք է ընդգրկի նաև «մշակութային ցեղասպանություն» ձևակերպումը։ Արքանզասի համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Սեմյուն Թոթթենը, օրինակ, խոսելով հայոց Մեծ եղեռնի մասին, հատուկ առանձնացնում է նաև հայկական մշակութային հուշարձանների հանդեպ գործադրված վանդալիզմը, որպես ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս¹²⁵։

Կանադայի Թագավորական ռազմական քոլեջի պրոֆեսոր Սարա Մեհարզը շրջանառության մեջ է դրել «իդենտիցիդ» (identicide) և «մշակութային կանխարվիզմ» տերմինները (համապատասխանաբար՝ ինքնության սպառնալուծություն և ուրիշի մշակութային արժեքների յուրացում)¹²⁶։

Փամանակակից մշակութաբանությունը դիտարկում է մշակութային ցեղասպանությունը (էթնոցիդ) որպես որոշակի քաղաքականություն և գործողությունների այնպիսի ամբողջականություն, որոնք նպաստակ ունեն ոչնչացնել առանձին խմբի ինքնությունը՝ ոչ պարտադիր ֆիզիկապես վերացնելով այն։ Ինքնության ոչնչացմանը կարելի է հասնել խմբի քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտները վերացնելով (մշակույթ, լեզու, ազգային արժեքներ, կրոն, տնտեսական կառույցներ)¹²⁷։

Խմբի մշակութային ժառանգության լիակատար ոչնչացումը կհանգեցնի տվյալ խմբի անհետացմանը մարդկության համ-

¹²⁴ The Final Act of the intergovernmental conference on the protection of cultural property in the event of armed conflict, Hague, 1954, 2003թ. հոկտեմբերի 17-ին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից ընդունվեց Հայաստանում մշակութային ժառանգության միջամիջազգային ոչնչացման վերաբերյալ, The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting in Paris at its thirty-second session in 2003.

¹²⁵ Totten S., "Genocide: A Primer for Students in Grades 8-12", *Social Sciences Record* 24, № 2, 1987, p. 9-10.

¹²⁶ Meharg S., «Identicide and Cultural Cannibalism: Warfare's Appetite for Symbolic Places», *Peace Research Journal*, 33:3, November, 2001, pp. 89-98.

¹²⁷ Genocide and Crimes Against Humanity. *Etnocide*, www.eNotes.com

ընդհանուր հիշողությունից, ինչպես և նրա կենսագործունեության բոլոր հետքերի վերացմանը: Հենց այս կոնստրուկտիվ է Փամելա դե Կոնդապան նշում, որ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը նշանակում է ժողովրդի, որպես ամբողջականություն, ինքնության վերացում:

Նույնիսկ փրախային խմբի անդամների ֆիզիկական բնաջնջումից հետո նրա թողած կուրսական ժառանգությունը (պատմական հուշարձանները, հոգևոր կառույցները, գերեզմանոցները և այլն) շոշափելի և ներուճակ լեզվատիրության ազդեցությամբ են հաղթահարում՝ պատմական պահանջատիրության պարագայում¹¹⁸: Մյուս կողմից մշակույթի «վերամեկնաբանումը» (մշակույթի բոնի յուրացումը մեկ այլ խմբի կողմից, պատմության վերաշարադրումը), ըստ Կոնդապայի, ոչ այլ ինչ է, քան ցեղասպանությունն իրականացրած խմբի «լեզվատիրություն» ապահովելու փորձ¹¹⁹:

Այսպիսով, մշակութային ցեղասպանությունը կարևոր բաղկացուցիչ մաս է կազմում ցեղասպանության, որը չի ավարտվում ազգի սոսկ ֆիզիկական բնաջնջմամբ: Օսմանյան կայսրության, Թուրքիայի Հանրապետության, Ադրբեջանի և նրան բռնակցված հայկական պատմական գրեթե բոլոր տարածքներում հայկական մշակութային ժառանգության (պաշտամունքային հուշարձաններ, գրադարաններ, դպրոցներ, դպրեվանքեր, եզակի ձեռագրերի բազմահազար հավաքածուներ և այլն) կանխամտածված ու հետևողական ոչնչացումը, որը լիովին համապատասխանում է մշակութային ցեղասպանություն բնորոշմանը և հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության բաղկացուցիչ մասն է կազմում, հենց դրա դասական օրինակն է և շարունակվում է առ այսօր:

«Մայիսակ ջարդը» իրականացվում է 3 կարևոր ուղղություններով.

ա) խտրական քաղաքականություն Թուրքիայի հայ փոքրամասնության նկատմամբ,

¹¹⁸ de Condapa P., «Destroying Heritage. Destroying Identity» www.treasuresofstanford.edu

¹¹⁹ Նույն տեղում:

բ) հայկական մշակութային կոթողների ոչնչացում, անտեսում կամ յուրացում,

գ) ցեղասպանության ժխտման պաշտոնական քաղաքականություն:

Անատրակեյի փաստերը վկայում են, որ հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրվող կոտորածների ու զանգվածային ջարդերի տարիներին երիտթուրքերի կատախարությունը ձգտում էր ոչնչացնել հայկական քաղաքակրթության ամեն մի նյութերն ապացույց: Թալեաթ փաշայի հրամանագրերից մեկում ասվում էր. «Հարկավոր է ամեն ինչ անել ոչնչացնելու համար «Հայաստան» անունն անկամ Թուրքիայում²²⁸: Այդ քաղաքականության տրամաբանական հետևանքն էր հայ ժողովրդի մշակույթի, արվեստի շատ արժեքների ոչնչացումը: Հայկական Մեծ եղեռնի գոհ զնացին ժողովրդի խոշոր հատվածը և նրա միտքն ու խիղճը հանդիսացող տաղանդավոր գրողներ, արվեստագետներ, մտավորականներ: Հայ մշակույթի այդ փառուն համաստեղության մեջ էին Գրիգոր Ջոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Միամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Երուխանը և շատ ուրիշներ: Երիտթուրքերը ոչնչացրին, հրի մատնեցին ու մոխրակույտերի վերածեցին նաև նրանց արխիվները, որպեսզի ոչ մի հետք չմնա նրանց հարուստ ու բովանդակալից կյանքից: Այն, ինչ հրաշքով փրկվել է և հասել մեզ, մասն է միայն նրանց հարուստ ստեղծագործական ժառանգության:

Հայտնի է, որ թուրքական բռնատիրության պայմաններում հայկական վանքերն ու եկեղեցիները պարզ աղոթատեղիներից և կրթամշակութային օջախներից վերածվել էին նաև հասարակությանը համախարող, սատարող կառույցների՝ կատարելով ազգապահպանության կարևոր գործառույթ: Արևմտահայ իրականության մեջ եկեղեցին ու նրա գլուխ կանգնած պատրիարքը հաղիսանում էին այն առանցքը, որի շուրջ կենտրոնանում էին բնակչության համար կենսական կարևորություն ունեցող խնդիրները և դրանց լուծմանը միտված մտտեցումները: Այս իմաստով հայկական վանքերի ու եկեղեցիների գոյությունն Օսմանյան

²²⁸ *Голоса из Армении в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М.Г.Нерсисяна, Ереван, 1983, с. 474.*

կայսրությունում և դրանց այդչափ կարևոր դերակատարությունը հայերի ազգային-մշակութային կյանքի զարգացման գործում արդեն իսկ դարձել էին անցանկալի և նույնիսկ դիտվում էին որպես վտանգ ինչպես մուսուլման հասարակության մեծամասնության, այնպես էլ օսմանյան իշխանությունների կողմից:

Կոտորածները, սկսած համիդյան ջարդերից, հարմար առիթ էին հայկական մշակութային արժեքների զանգվածային ոչնչացման համար: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է դեպքերի ժամանակակից անզիացի հոգևորական, հասարակական գործիչ Մալքուլ Մաքբուլը, հայերի դեմ ուղղված համիդյան քաղաքականությունն առաջին հերթին պատերազմ էր նրանց կրթության, մշակույթի և դավանանքի դեմ: Ժամանակի բազմաթիվ վավերագրեր ու տեղեկագրեր, մասնավորապես օտարերկրյա դիվանագետների վկայությունները փաստում են, որ համիդյան կոտորածների ընթացքում հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն իրագործվել է պետական քաղաքականության մակարդակով, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների անմիջական հրահրմամբ ու հովանավորությամբ¹²¹:

Բազմաթիվ օրինակներ և վկայություններ փաստում են, որ կոտորածների ընթացքում հայկական մշակութային հաստատությունների կողոպուտն ու ոչնչացումն ուղղորդել են թե՛ կենտրոնական ու տեղական իշխանությունները, թե՛ հոգևորական շրջանակները, թե՛ կանոնավոր զորքը և թե՛ մուսուլման ազգաբնակչության լայն զանգվածները: Ատելության ու մոլեռանդության դրսևորումներն առանձնակի ընդգծված են եղել հայերի հոգևոր հաստատությունները պղծելու և ավերածությունների ենթարկելու թուրքական վարքագծում, որը հաճախ դրսևորվել է կոնկրետ խորհրդանշական գործողություններով, ինչպիսիք են օրինակ՝ խաչի ու զանգի տաապալումը, էկեղեցական, սրբազան իրերի պղծումը և այլն: Դրանով իսկ թուրքերը ցանկացել են ամլելի նստմանել թիրախ դարձած էթնիկ հանրու-

¹²¹ Համիդյան շրջանի մշակութային հուշարձանների ոչնչացման մասին տես Մ. Գաբասյանի հոդվածը

թյան դավանական զգացումները: Օրինակ, Վանի կահանգից «Արարատ»-ի թղթակիցը հայտնում է, թե ինչպես են զինվորներն ու քրդերի խմբերը ձուլելու համար քաղաքներ տեղափոխել ևահանգի բազմաթիվ վանքերից ու եկեղեցիներից կողոպտված եկեղեցական սպասքը, հնագույն ձեռագրերի արծաթն կազմերը, թանկարժեք շորջատները: Ըստ 1896թ. տեղեկագրերից մեկի՝ «Արևիկայ վանուց մեջը գտնուած կենաց Փայտի մատուցն եւ ուրիշ գանազան մատուցներն ալ գերուեցան. իսկ Սր. Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանն ալ խորտակուեցաւ: Այսօր զօրքեր եւ ուրիշ թիւրք կամ թխրդ սաքառուներն կը բերեն ու կը ծախեն կամ ջարդել (ձուլել) կը տան արծաթեայ եւ ոսկեայ ծանրակշիռ սկիհներ, խաչեր, գառագաններ, թագեր, քուրվաններ, արծաթապատ կամ ոսկեպատ ատետարաններ եւ այլն»¹²²:

Կոտորածների ընթացքում թուրքերն ամենուր առանձնակի վայրագությունքով են կործանել հոգևոր-մշակութային հաստատությունները կից շինություններով հանդերձ, և դաժանաբար սպանել քահանաներին ու վանականներին՝ որպես այդ հաստատությունների առաջնորդների սպանությունները զուգակցելով խոշտանգումներով, ծանակումներով ու ողջակիզմամբ: Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները հաճախ օգտագործվել են որպես հավաքատեղի սպանության, կանանց անարգման կամ ողջակիզման համար: Նշենք, որ «Holocaust» (Ողջակիզում) եզրն առաջին անգամ օգտագործվել է հենց համիդյան ջարդերի օտարերկրյա ակնառտեսների վկայություններում՝ նկարագրելու համար հայերի դեմ գործարկվող վայրագությունների սարսափելի դրսևորումները¹²³:

¹²² Նույն տեղում:

¹²³ «The term "holocaust," from the Greek holokavoston and in lower case, was first used by J. Castell Hopkins (1896) and Marion Harland (1897) to describe the "Mahometan cruelty" of Sultan Hamid II in the context of the Armenian massacres, see J. Castell Hopkins, *The Sword of Islam, or Suffering Armenia* (Branford, ON: Bradley-Garretson, 1896), 313; Marion Harland, *Under the Flag of the Orient: The Thrilling Story of Armenia* (Philadelphia: Historical Publishing, 1897), 415. On 19 May 1896, the Sydney Morning Herald reported that "a fearful holocaust was executed locally" by Turkish officials", տես Tutz, Colin "Genocide Studies: An

Դեռևս 1912-1913թթ., թուրքական կառավարությունը որոշակի հետաքրքրություն էր հանդես բերում Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող հայկական բոլոր վանքերի ու եկեղեցիների թվի և վիճակի վերաբերյալ: Շատ պատմաբաններ գտնում են, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թուրքիայի բոլոր հայկական վանքերի և եկեղեցիների թվով ու վիճակով թուրքական կառավարության հասուկ «հետաքրքրությունը» որոշակի կապ է ունեցել արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման դիվային ծրագրերի հետ¹²⁴:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը, թուրքական ՆԳՆ որոշակի պահանջով ու ճնշումով, արաբատառ թուրքերենով բարեխղճորեն պատրաստում և ներկայացնում է հայկական շուրջ 1500 վանքերի և եկեղեցիների լրիվ ցուցակները (շրջան առ շրջան՝ համաձայն վիլայեթների, սանջակների և կազաների), ինչպես նաև համապատասխան ծանուցագրեր՝ «թաքրիքներ» (ցույց տալով վանքերի և եկեղեցիների տեղագրական վայրերը, անունները և կառուցման թվականները):

Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից առավել մանրամասն կազմված ցուցակի համաձայն 1912-13 թթ. դրությամբ Օսմանյան կայսրության տարածքում կար 2039 գործող եկեղեցի, չհաշված Կ. Պոլսի, ինչպես նաև Հայ Կաթողիկ և Հայ Բողոքական եկեղեցիներին պատկանող գույքը): 1992 թ. դոկտոր Ռայմոն Գևորգյանը հրատարակել էր առավել ամբողջական ցուցակ, որում նշվում էին 2538 եկեղեցի, 451 վանք և 2000 դպրոց¹²⁵:

Եղեռնի տարիներին շուրջ 2150-ի է հասնում կողոպտված, թալանված, հրկիզված եկեղեցիների թիվը, իսկ նահատակ

Australian Perspective, "Genocide Studies and Prevention: An International Journal" (2011), Vol. 6: Iss. 3: Article 5, p. 242 <http://scholarcommons.usf.edu/gsp/vol6/iss3/5>

¹²⁴ Տե՛ս Ա.Խ.Սամբրատյան, «Պատմաեղմագրային Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավաճանքների միևնույնության ներկայացված եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիքները (1912-1913)», *Լջմիածին*, Ա (հունվար), 1985, էջ 42:

¹²⁵ Kouyoumdjian D., «The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide», in *A Crime of Silence: The Armenian Genocide*, London, 1985; Raymond H. Kévorkian et Paul B. Faboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du Génocide*, Paris: Arhis, 1992.

հոգևորականների թիվը՝ 4000 հոգուց ավելի:

Ինչպես արդեն նշել էինք, հայերի շարժական և անշարժ գույքերի և կալվածքների բռնագրավումը, կողոպուտը և յուրացումը «վանոնավոր» իրականացնելու համար, ներքին գործերի նախարարությունը, ի լրումն «Լքյալ գույքի մասին» (Emlâ-i metruke kanunu) ժամանակավոր օրենքի տեղական իշխանություններին է ուղարկում մի շարք ծածկագիր հեռագրեր, շրջաբերականներ և լրացուցիչ հրահանգներ՝ «Քալիմաթեամե»-ներ, փորձելով վերահսկողության տակ պահել լայնածավալ այդ թալանի գործընթացը: Մասնավորապես, նշված օրենքի առանձին հոդվածով «վանոնակարգվում» էր վանքերի ու եկեղեցիների իրենց ունեցվածքով բռնագրավման ընթացքը. «Հոդված 6 – եկեղեցիների մեջ եղած գույքերը, նկարները, Սուրբ Գրքերը պետք է արձանագրվեն, դրանց պիտի կցվեն տեղեկագրեր և պահվեն տեղում: Երբ տարագրված բնակչությունը որևէ տեղ կհաստատվի, յուրաքանչյուր գյուղին պատկանող եկեղեցական ունեցվածքը պետք է կրան ուղարկվի»¹²⁶:

«Վարչական» թալանի հանձնախմբերը ենթակա էին ներքին գործերի նախարարությանը և յուրաքանչյուր 15 օրը մեկ պարտավոր էին տեղեկագրեր ներկայացնել իրենց գործունեության մասին:

Մականի «Լքյալ գույքերի» օրենքը, որը պիտի պաշտպաներ տեղահանված հայերի ինչքերը, Ջաֆին պատրիարքի վկայությամբ «յուսով չգործադրուեցա... Այսպես, ժողովուրդին բոլոր շարժական տուցուածքը կը փճանար կամ լաւ էա թուրքերուն ձեռքը կ'անցներ: Կառավարութիւնը ոչ մէկ տեղ հոգանու գտնուեցաւ այդ գոյքերը հաւաքելու կամ դրամի վերածելու...»¹²⁷:

Հայկական համայնքային բարեգործական իմաստասիրների և ընկերությունների սեփականությունը փոխանցվել էր Բարեգործական ֆոնդերի վարչության (այսպես կոչված վակու-

¹²⁶ Salihaddin Kardeş, *Tefkir ve Emlâ-i Metruke Mevzuatı* (Ankara: Milliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı), 2008, s.24-30.

¹²⁷ Անտոն Թարութիւնեան. «Արևմտեան Հարաստանի եկեղեցիների ու գանձերի բռնագրավում և ոչնչացումը տնկնումների փոխառուցման իրաական նիսնիքը» <http://akuna.net/arm/?p=13707>

Ֆային գերատեսչության) հաշվեկշռին, իսկ դպրոցների և վանքերի նյութական արժեքների օգտագործման իրավունքները հանձնվել էին կրթության նախարարությանը:

Լույս Ջավեն սփառիւարքի 1915թ. հուլիսի 13-ի և օգոստոսի 15-ի 2 նամակների հաղորդումներից պարզվում է, որ «Եկեղեցիներ ու վանքեր կողոպտուած, քանդուած ու սրբապղծուած են: ... Եկեղեցիները արդէն կողոպտուած են և մզկիթի, ախոփ կամ ուրիշ քաներու վերածուած են: Արդէն Պոլսոյ հրապարակներուն վրայ, սկսած են ծախսուիլ հայ եկեղեցիներու անօթները և աղ գոյեր...»¹²⁸:

Լույսիսկ Պողոս Լուրսը վաշայի և Ավետիս Անարոնյանի 1919թ. Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված թերի ցուցակի համաձայն ամբողջությամբ կամ մասամբ կործանված կրօնական և ազգային կալվածքների ցանկում արձանագրված են 83 եպիսկոպոսական աթոռներ՝ առաջնորդարաններ, 1860 եկեղեցիներ ու մատուռներ, 229 վանական հաստատություններ, 26 բարձրագույն վարժարաններ, 1439 դպրոցներ և 42 որբակոցներ¹²⁹։ Վերոհիշյալ թվերի մեջ չեն մտնում Գ.Պոլսի և արվարձանների 38 եկեղեցիները, Պաղեստինի և Միրիայի մեջ գրեթե անվթար մնացած 18 վանքերն ու եկեղեցիները: Այդ հաշվարկի մեջ չեն ետև 1921 թվականի Կարսի պայմանագրով թուրքիային անցած 93 ավերված եկեղեցիները:

Վանքերն ու եկեղեցիները իսկական գանձարաններ էին և ճոխ մատենադարաններ, ունեին հին, անթիվ, բազմատեսակ և թանկարժեք առարկաներ և արվեստի հարուստ հավաքածուներ: Պատկերացնելու համար թայանի իրական արժեքը, դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի խմբի-

1) Միասնական նպատակներով կամ եկեղեցական արարողությունների ընթացքում գործածվող արձաթե, ոսկե, պղնձե, սրբազան առարկաներ, սկիհներ, խաչեր, վարդապետական գավազաններ, բուրվառներ, խնկամաններ, արձաբապտոտ ավետարաններ, մյուռոնի ամաններ, աղավիհներ, տաշտեր, ջրամաններ, սափորներ, քշոցներ, աշտանակներ, ջանիք, կանխեղներ, սրբա-

¹²⁸ Լույս տեղում

¹²⁹ Լույս տեղում

տուփեր, մասնատուփեր, մատուկի պանարաններ, գույքի և շուքջառի ճարմանդներ, արծաթե վակասներ և գոտիներ, մատանիներ, ծննդաներ, թանաքամաններ և այլն:

4. Մեսրոպի մոտավոր հաշիվներով 1915թ. եսխորյակին հայ կրոնական հաստատությունների մեջ գտնված միայն արծաթյա և ոսկյա սպասքների ընդհանուր քանակը պետք է լիներ առնվազն 600 հազ. կտոր:

Այսօր, եկեղեցական արվեստի և հնագիտական տեսակետներից մեծ արժեք են ներկայացնում այս խմբին պատկանող մետաղագործական առարկաները:

Ներկայումս, մեզ հասած նմանատիպ առարկաները, որոնք համախոփված են ազգային մեր թանգարաններում, էջմիածնի, Երուսաղեմի, Վենետիկի, Անթիլիասի, Վիեննայի և Զմմատի վանքերում, ինչպես նաև Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի անձնական հավաքածուներում, որոշ գաղտնիք են տալիս անցյալի մեր զեղարվեստի գանձերի մասին:

2) Ասեղնագործ և ձեռագործ իրեր՝ վարագույներ, սկիծի ծածկոցներ, Ավետարանի խաչի և խորանի նուրբ լաթեր, բոնիչներ, սփռոցներ, խաչվառներ, սրբիչներ, շուքջառներ, սաղավարտներ, թագեր, վակասներ, փուրուրարներ, բազպաններ, շապիկներ, ուրարներ, հողաթափեր, ժանյակներ, դիպակներ:

3) Գորգեր և կարպետներ՝ վանքերն ու եկեղեցիները չափազանց հարուստ էին հին ու թանկարժեք գորգերով ու կարպետներով:

4) Փայտափորագրական առարկաներ՝ դռներ, գահեր, աթոռներ, սեղաններ, գրակալներ, խաչեր, պուներ, խոյակներ, մատուկներ, փայտյա պահպակեակներ, տուփեր և այլն:

5) Սրբերի մատուկներ և քրիստոնեական այլ եվրոպական առարկաներ՝ Կենաց փայտ կամ խաչափայտ, Նոյի տապանի մատուկներ, Հիսուսի խաչի բնուներ, Գր.Լուսավորչի, ինչպես նաև հայ և օտար սրբերի մատուկներ և այլն, որոնք վայելում էին մեծարանք, համարվում էին սրբազան, չարխափան և հրաշագործ:

6) Ճեղասպանության տարիներին ոչնչացվեցին մեծ քանակությամբ հայկական ձեռագրեր, հնագույն տպագիր գրքեր և

մանրանկարչական գործեր, որոնք պահվում էին բազմաթիվ վանքերում և եկեղեցիներում: Տասնյակ հազարավոր հայերեն ձեռագրեր իսպառ ոչնչացել են, իրենց հետ տանելով մեր հի- նավուրց պատմության, գրականության, ճշգրիտ գիտություն- ների և վերջապես արվեստի գոհարներ:

Կոտորածների և տեղահանության ժամանակ իրենց բնա- կավայրերից հեռացող հայերը հաճախ առաջին անհրաժեշտու- թյան իրերի փոխարեն իրենց հետ վերցրել են ձեռագիր մատ- յաններ՝ փրկելու համար մարդկային մտքի այդ արգասիքները¹⁹³: Շատ ձեռագրեր պահվել են թաքստոցներում, սակայն թուրքերը, հայտնաբերելով դրանք ոչնչացրել են: Հրաշքով փրկված ձեռա- գրերի մի մասը թուրքերը վաճառել են Եվրոպայում, իսկ շատ ձեռագրերի ու գրքերի թերթերն ու էջերը Մուշի, Կարինի և այլ վայրերի շուկաներում գործածել են որպես փայտեթավորման թուղթ:

Հայ գաղթականների անձնագրո՞ւթյան, մտավորականու- թյան ջանքերի շնորհիվ, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաս- տանի տարածքում գտնվող ձեռագրերի մի մասը փրկվել է ոչնչացումից: Այդպիսիք, ինչպես նաև հայկական այլ ձեռագրեր պահվում են Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարաններում, Երու- սաղեմի և Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարաններում, Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարաններում, աշխարհի խոշորագույն գրադարաններում և թանգարաններում:

Թեև ոչնչացված ձեռագիր մատյանների թվի մասին կան որոշ տվյալներ (Վասպուրականում՝ շուրջ 3000, Տարոնում՝ շուրջ 2000, Կեսարիայում և շրջակայքում՝ 700, Անկարայում և շրջակայքում՝ ավելի քան 300, Արմաշում՝ շուրջ 250, Մերաս- տիայում և շրջակայքում՝ շուրջ 170 և այլն), այնուամենայնիվ Լեդենի ժամանակ թուրքերի կողմից ոչնչացված հայկական հոգևոր մշակույթի այդ հուշարձանների ճշգրիտ թվաքանակը անհայտ է, քանի որ որևէ ամփոփող տեղեկություն դրա վերա- բերյալ մեզ հայտնի չէ: 1915 թվականին Լախորդող տարիներին

¹⁹³ Մշե ճարտեսի Փրկության պատմությունը ամենահարուստն է այդ շարքում:

Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայերեն ձեռագրերի մասին դժբախտաբար չկա և ոչ մի ընդհանուր ցուցակ: Ձեռագրերի նկարագրման, ցուցակագրման և արժեքավորման աշխատանքը նոր էր ձեռնարկվել 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին: Այդ պատճառով կարելի է ասել, որ միայն Վասպուրականում, որտեղից ավելի ստույգ տեղեկություններ ունենք, մեր ձեռագրական կորուստների թիվը հասնում է մի քանի հազար զրչագրի¹²¹ :

7) Արվեստի այլ գործեր և սրբազան պատկերներ՝ հին և միջնադարյան ժամանակներից պահպանված և ժողովրդական ու ավանդական մեծ համրավ ձեռքբերած նկարներ, որմանկարներ, պատկերաքանդակներ, խաչքարեր, տապանաքարեր, վիճական արձանագրություններ և այլն:

8) Վանական և եկեղեցական կալվածքներ՝ այդ թվում նաև վարժարաններ, իջևաններ, տներ, խանութներ, այգիներ, պարտեզներ, անտառներ, ջրաղացներ, որոնք իբրև հասույթ ծառայում էին վանքերին, վանականներին և եկեղեցական հաստատություններին: Ըստ Գ. Մեսրոպի, եթե ժամանակին յուրաքանչյուր վանք և եկեղեցի 10-20 մասուկ ունենար «Հայոց կորսնցուցած թանկագին մասուկներուն թիւը երեսուն հազարը կ'անցնի»: Երա հավաստմամբ՝ «Թուրք բարբարոսը եթե միայն հայ վանքերն ու եկեղեցիներն իրապէս բազմադարեան նկարները, հնութիւնները, մասուկները, գեղարուեստական առարկաները, յիշատակարանները, գերեզմանաքարերը, զրչագիրները, հին գորգերը, հնակերտ գործուածքները, գոհարազարդ, գոհարակաւո առարկաները և բոլորը ծախելը քաղաքակիրթ պետութեան մը՝ եթէ ինք չէր ուզեր կամ չէր համարձակեր պահել զանոնք, մեծարժէք թանկարան մը պահպանած պիտի ըլլար մարդկային քաղաքակրթութեան համար»¹²²: Կորստի մեծությունն այնքան ահավոր է, որ չափազանց դժվար է որոշել եկեղեցական ու վանական հաստատությունների մշակութային և արվեստի գանձերի նյութական ամբողջական արժեքը և դրանց համապա-

¹²¹ Տե՛ս Մ. Թուրքեյան, «Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստներ», Ծովածին, Ը-Չ-՝ (Գեղարվեստ - մարտ-ապրիլ), 1965, էջ 96-107:

¹²² Անտոն Ծարտրիսեան, նշվ. աշխ. :

տասխան հաշիվները:

Ըստ Առև Կարգանի, մեր ընդհանուր կորուստը կկազմի աստղաբաշխական պեղախի մի գումար, որ ընկալելու համար «անզոր պիտի մնայ ուղեղը պատմութեան...»¹²³ 2 Ղազարյանի մոտավոր հաշվարկների համաձայն, Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի մյուս վայրերի մեջ գտնված հայ վանական ու եկեղեցական շենքերի կամ համալիրների շարժական և անշարժ կալվածքների, դրանց մեջ հավաքված ոսկյա, արծաթյա, պղնձյա ապրանքների և առարկաների, ձեռագրերի, արվեստի գանազան գործերի և գանազան հնությունների մոտավոր արժեքն իր ժամանակաշրջանում կազմել է՝ նվազագույնը 1.000.000.000 (1 մլրդ) դոլար: Իսկ հայերի նյութական ընդհանուր կորուստը անշուշտ իր ժամանակաշրջանում գնահատվում էր 5.000.000.000 (5 մլրդ) ոսկի դոլարով¹²⁴: Ըստ Երվանդ Խաթանասյանի հաղորդումների, կորուստը գնահատվում է շուրջ 3 մլրդ 750 մլն դոլար¹²⁵:

Սակայն, հայկական հուշարձանների ողողն արժեքների մեծ մասի կողոպուտը հեարավոր չէ փոխարինել ոչ դոլարներով և ոչ էլ ձուլակտոր ոսկու հազարավոր կիլոգրամներով:

Հանրապետական Թուրքիան չի ընդունել և շարունակում է ժխտել հայերի ցեղասպանության փաստը: Ավելին, ժամանակակից Թուրքիայում ցեղասպանության ժխտումը բարձրացվել է պետական քաղաքականության աստիճանի: 2000թ. աշնանը Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի նիստում որոշում ընդունվեց այն մասին, որ Հայոց ցեղասպանության հետ կապված խնդիրը արուևեստ համարվում է ազգային անվտանգության խնդիր: Ի կատարումն Ազգային անվտանգության խորհրդի որոշումների՝ 2001թ. մայիսին ստեղծվեց հատուկ մարմին, որի վրա դրվեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի դեմ մղվող պայքարը դեկավարելու և համակարգելու խնդիրը: Այն անվանվեց «Ցեղասպանության վերաբերյալ անմիան պնդումների դեմ պայքարը համակարգող խորհուրդ» («Anlat

¹²³ Առև Կարգան, *Հայկական Տարածքները և Հայրու Լրեայ Պայքարը*, Պեյրուք, 1970, էջ 321-322:

¹²⁴ Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպանությունը*, Պեյրուք, 1968, էջ 212 և 217:

¹²⁵ Երվ. Խաթանասյան, *Հայոց թեմը*, Պոստրև, 1965, էջ 22-23:

Soykırım İddialarında Mütadele Koordinasyon Kurulu): Վերջինիս կազմի մեջ ներգրավվեցին տարբեր պետական գերատեսչությունների բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ¹²⁶։ Խոյիդի գործունեության գլխավոր նպատակը թուրք հակերությանը, դարձուցական տարիներից սկսած, Հայոց ցեղասպանության պեղումների «անհիմա» լինելու վերաբերյալ տեղեկությունների հաղորդումն ու ժխտողական գիտակցության ձևավորումն էր, ինչպես նաև արտերկրում պարբերաբար օրակարգ բերվող Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ջանքերի չեզոքացումը։ Այն ֆինանսավորվում էր Թուրքիայի վարչապետի հիմնադրամիջևորդի հիմնադիր Գ. Բահչելիից հետո այն ղեկավարել են «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության (ԱԶԿ) անդամներից Էրջան Մուսթու, Արդուլլահ Գյուլը և Ջեմիլ Չիչեքը¹²⁷։

Հայոց ցեղասպանության ուրացման նպատակով ստեղծված և կառավարության կողմից օժանդակվող հատուկ կազմակերպություններ զբաղվում են հայ ժողովրդի պատմությունը խեղաթյուրող և նենգավորող բազմաթիվ գրքերի և բրոշյուրների հրատարակմամբ և տարածմամբ, թուրքերին են վերագրվում հայերի հոգևոր և մշակութային արժեքները, նպատակալաց կերպով ոչնչացվում են հայկական ճարտարապետական հուշարձանները, խտրական վերաբերմունքի են արժանանում հայկական կրթական օջախները փոքրաթիվ թուրքահայ գաղութում։ Հայ ժողովրդի, նրա պատմության և մշակույթի վրա զանգվածային այդ հարձակումը երկու գլխավոր նպատակ է հետապնդում. «սպացուցել», որ Արևմտյան Հայաստանը երբեք չի եղել հայերի բնօրրանը և, որ թուրքերը հայ ժողովրդի նկատմամբ չեն իրականացրել ցեղասպանություն։

1920-ական թվականից Թուրքիայում սկսվել է հայկական աշխարհագրական տեղանունների վերանվանումը, իսկ 1957 թ. ստեղծվեց հատուկ կազմակերպություն «Անվանափոխման մաս-

¹²⁶ Մաֆրատյան Ռ., «Թուրքիան Հայոց ցեղասպանության հարցը համարում է իր ազգային անվանազոության խեղճը», *Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատերազմը տեսնել հայրենիների միջև...* Երևան, 2003, էջ 41։

¹²⁷ Şişli Zarakolu R., "Yeni hükümet ASİMKEK'yi sürdürcektir mi?", 11.07.2011, <http://www.ozgur-gundem.com>

եագիտական կազմակերպությունը» ("Ad Değistirme İhtisas Kurulu") որը գրադրվում էր այդ գործով¹²⁸։ Աղթամարը և Անին միակ հնություններն են, որոնք հիշատակվում են գրոսաշրջիկների ուղեցույցներում, այն էլ թրքացված ձևով, առանց նշելու նրանց հայկական ծագումը։ Աղթամարը դարձել է Ակդամար «սպիտակ երակ» Անին՝ Անը «հուշ» իսկ բիբլիական Արարատը դարձել է Աղրըդադ։ Մուշի Առաքելոց վանքը, օրինակ հիշատակվում է (այն էլ Հայաստանից հաճախացած գրոսաշրջիկներին գրավելու համար- Ա. 2.) տեղական գրոսաշրջական ուղեցույցներում որպես «Արարա վներ»։ Միակ բացառությունը թերևս Դիարբեքիի Սբ. Կիրակոս եկեղեցին է, որտեղ երեք լեզվով՝ հայերեն, քրդերեն և թուրքերեն առկա է պաշտոնական գոություն դրա հայկական լինելու մասին, և որտեղ, չհաշված Ստամբուլը, թույլատրված է եկեղեցական ծեսի կատարումը։ Ջեթուներ այժմ կոչված է Մուլեյմանլը, իսկ Հաճնը վերանվանվեց Սալխբեյլիի՝ «ի պատիվ» 1920 թվականի հոկտեմբերի ջարդը կազմակերպողի։ Ըստ Ջորջյան հաստատության տվյալների, Արևմտյան Հայաստանում վերանվանված է հայկական տեղանունների շուրջ 90 տոկոսը¹²⁹։ Պարտադիր անվանափոխության են ենթարկվել այն քաղաքներն ու գյուղերը, որոնք ունեցել են «չառ» և «kilise» (զանգ և եկեղեցի) բաղադրիչները։ Լույն գործընթացից չի խուսափել և Ստամբուլը, որտեղ հիմնական թիրախ են հանդիսացել փողոցների կամ քաղամասերի հունարեն և հայերեն անվանումները¹³⁰։

ԵՊՀ համալսարանի դասախոս Լ. Մահալյանը, նշելով որ տեղանունները լեզվական համեմատաբար կայուն փաստ լինելուց բացի՝ ունեն պատմագիտական և քաղաքական այժմեյնություն է. «Օսմանյան կայսրության, հետագայում նաև՝ Հանրապետական Թուրքիայի ղեկավար շրջանակները, շատ լավ հասկանալով տեղանունների ռազմավարական նշանակությունը, հետևողական քաղաքականություն են վարել Թուրքիայի սահմաններում գտնվող քնակավայրերի անուններն աղավաղե-

¹²⁸ Nalci A., "Tarihi unsutturulma yobusca bir köpetaşi: isim değistirme", Agos, 22 Mayıs 2009.

¹²⁹ «Ջալթոնը», 5 սեպտեմբերի 1983:

¹³⁰ Hür A., "Pangaltı ve Kurtuluş'ta milliyetçi sokak isimleri", Agos, 22 Mayıs 2009.

լու և դրանք զանազան միջոցներով սեփականացնելու ուղղությամբ»¹⁴¹։ Երիտթուրքական իշխանությունները, գրում է Լ. Սահակյանը, չափազանց կարևորում էին «ոչ մահմեդական» տեղա-նունները վերափոխելու գործը։ Գայարությունում տեղանունների համակարգված թուրքացմանն էր նպատակաուղղված 1913թ. մայիսի 13-ին ընդունված «Գաղթականների բնակեցման կանոնադրություն» («İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi») փաստաթուղթը։ Հաջորդ քայլը 1916թ. հունվարի 5-ին կատարեց երիտթուրքերի կառավարության ռազմական նախարար Էնվեր փաշան։ Շուտով դրում, ոչ թուրքական անունների համակարգված փոփոխության միջոցառումներն արագացվում են պատերազմական ժամանակաշրջանում։ Թուրքական ռազմաքաղաքական իշխանություններին առարկած Էնվեր փաշայի հրամանագիրը պահանջում էր Օսմանյան կայսրության հայերեն, հունարեն և բուլղարերեն տեղանունները փոխել թուրքերենի։ Ուշագրավ այդ այդ հրամանագրի տեքստից մեջբերենք մի հատված.

1. Օսմանյան երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին պատկանող նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի, գյուղի, սարի, գետի... և այլ բոլոր անունների վերածումը թուրքերենի անհրաժեշտ է։ Արագորեն օգտվելով հարմար պահից այս նպատակի իրականացման համար ձեր աջակցությունն ենք հայցում։

2. Ձեր իրավասության տակ գտնվող տարածքում զինվորական հրամանատարության և վարչական պաշտոնեության հետ միանալով՝ թող կազմվեն անվանափոխության համապատասխան ցուցակներ, և նահանգի, գավառի, գյուղաքաղաքի կենտրոններն ընդգրկող այս ցուցակները հնարավորինս շտապ մաս առ մաս ներկայացվեն Գլխավոր շտաբ։

Հավաքվող ցուցակներն ուսումնասիրելուց ու համանման անունները փոխանամաձայնությամբ փոփոխելուց հետո պետք է

¹⁴¹ Լուսինե Մանուկյան. «Տեղանունների թուրքացման Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում», URL to article: <http://blog.ararat-center.org/?p=284>

ուղարկվեն ներքին գործերի և կասյի նախարարություններ ընդհանրացման և կիրառության համար¹⁴²:

Էնվերի հրամանագրով ոգևորվելով՝ թուրք հայտնի գիւղութեան Հուսեյին Ավնի (Ալփարսլան) բեյը, որը նաև թուրքերեն լեզվի և թուրքական մշակույթի մասին հողվածների եղինակ էր, գրում է. «Եթէ մենք ուզում ենք մեր երկրի տերը դառնալ, ապա ամենափոքր գյուղի անունն անգամ պետք է թուրքերեն դարձնենք, այլ ոչ թե թողնենք հայերեն, հունարեն, արաբերեն: Այսպիսով՝ մեր երկիրը կներկենք մեր գույներով»¹⁴³:

Այսպիսով, Թուրքիայի իշխանությունները ժառանգելով երիտթուրքական քաղաքականության ավանդույթներն ու հասկանալով, որ հայկական տեղանունները մի ողջ քաղաքակրթության արգասիք են և Արևոսյան Հարստատեում հայոց գոյության խոստն վկաներ, չբախարարվելով այդ տարածքի իսկական տերերի ֆիզիկական ոչնչացմամբ, շարունակում են իրենց պատմամշակութային եղեռնը՝ վաղուց ի վեր թիրախ դարձնելով նաև հայկական տեղանունները:

Տեղանունները տակ լեզվական փաստեր չեն, այլ նաև պատմական անաչառ ապացույցներ: Թուրքական պետությունն ու պատմագրությունը, ինչպես նաև թուրքամետ գիտական շրջանակները չեն ցանկանում ընդունել Հայկական լեռնաշխարհում հայերի բնիկությունը, ժխտում են հայոց ցեղասպանությունը, ի մասնավորի փորձում են կասկածի տակ դնել Հայաստանի տեղանունների հայկական ծագումը: Մինչդեռ վաղնջական ժամանակներից հիշվող հայկական տեղանունները լեզվական ամրակուտ փաստեր են, որոնք ի չիք են դաձնում թուրքական այդօրինակ նկրտումները, բացահայտում ողջ Հշմարտությունը:

Լուսինե Մահակյանի համոզմամբ, այսօր հայկական տեղանունների պաշտպանության, պահպանման և վերականգնման

¹⁴² Էնվերական բարձրությունը տես Լ. Մահակյանի նշված աղբյուրում:

¹⁴³ Tirezobala H. [Huseyin Avni] Alparslan, "Trabzon İli İdar mu? Türk mü?" Giresun, 1339, s. 17.

խնդիրը մեզ համար ունի ռազմավարական անգինաստեղծի նշանակություն³⁴⁴:

Հատկապես ծանր և ողբերգական է պատմական Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների ճակատագիրը: 1914 թվականին Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցական շինությունների քիվը հասնում էր շուրջ 2540-ի: 1974 թ. ՑՈՒՆԵՍԿՕ-ի տվյալների համաձայն, 1915 թ. հետո մնացած 913 շինություններից 464-ը լիովին ոչնչացվել են, 252-ը փլատակների են վերածվել, 197-ը լուրջ վնասվածքներ են կրել: Չնայած Թուրքիայում ընդունված պատմական հուշարձանների պահպանմանը և վերականգնմանը նվիրված օրենքի, գրեթե ոչ մի հայկական ճարտարապետական հուշարձան չի վերականգնվել: Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու վերականգնումը և առանց խաչի բացումը բացառություն էր և հետապնդում էր զուտ քարոզչական նպատակ: Կարսի Առաքելոց եկեղեցին վերաբացվեց որպես մզկիթ: Իսկ Անիի որոշ վերականգնողական աշխատանքներ հանձնարարվել են այնպիսի շինարարական ընկերությունների, որոնք կապված են «Գորշ գալեր» ծայրահեղական ազգայնական կազմակերպության հետ³⁴⁵: Լախիկի Օսմանյան կայսրության, ներկայիս Թուրքիայի բոլոր վայրերում բացառությամբ Ստամբուլի, որ ամենաաշխույժ տուրիստական կենտրոնն է և ունի կազմակերպված հայկական համայնք, հայկական հուշարձանները քանդվում են, իսկ մնացածները՝ զրկվում ազգային հայկական պատկանելիության բնորոշիչներից (հանված խաչեր, գանգեր, ջնջված հայերեն արձանագրություններ)³⁴⁶:

Հայկական ճարտարապետական շինությունները հետևողականորեն պայթեցվում են, որպես քիթախ օգտագործվում գիտավարժությունների ժամանակ, նրանց սրբատաշ քարերն օգտագործվում են որպես շինանյութ կառուցապատման ընթաց-

³⁴⁴ Լուսինե Սահակյան, *Եզձ. աշխ.* :

³⁴⁵ «Pocnybanka Armenia», 27 ապրիլ 2007.

³⁴⁶ Anush Hovannisian, «Turkey: A Cultural Genocide», in *Problems of Genocide (Proceedings of the International conference on «Problems of Genocide», April 21-23, 1993, NAS RA, Yerevan)*, Cambridge, USA & Toronto, Canada, 1997, p.376-385.

քում, կրակը ծառայում են գոմ, պահեստ, նույնից բանտ: Որոշ դեպքերում հայկական եկեղեցիները մզկիթների են վերածվում, կամ էլ հայտարարվում են «սելջուկյան ճարտարապետության» նմուշներ:

1983 թ. հոկտեմբերի 7-ին Թուրքիայի կառավարությունը օրենք ընդունեց, որի համաձայն արգելվում էր այն կազմակերպությունների գործունեությունը, որոնք զովաբանում են այլ ժողովուրդներ և մասսայականացնում նրանց կրոնն ու մշակույթը¹⁴⁷: Այդ օրենքը հռչակելուց հետո, 1984 թ. երկու անգամ դատական պատասխանատվության է ենթարկվել Բ. Թուրլաջյանը, որը հեղինակն էր մի հետազոտության, նվիրված ճարտարապետ Պայանների ընտանիքին: Առ այսօր թեև ստեղծված, բայց օրենսդրությունից չի հանված քրեական օրենսգրքի տիրա-հեշակ 301 հոդվածը, որը պատիժ է սահմանում «թուրք ազգային զգացմունքները ոտնահարելու» համար: Նշված հոդվածով դատապարտվել է մի քանի անգամ և լուսահողի Հրանտ Ղիկերը:

«Թուրքական տաղանդին» են մշտապես վերագրվում հայկական երաժշտական բանահյուսության, կիրառական, գորգարվեստի բազմաթիվ նմուշներ¹⁴⁸: Այնինչ, բոլոր հետազոտողները նշում են «թուրքական արվեստ» տերմինի պայմանականությունը, քանզի օսմանյան հուշարձանների ստեղծմանն իրենց տաղանդով և հմտությամբ նպատտ են քերել առաջին հերթին հույն, հայ, արաբ, բուլղար և այլազգի արվեստագետներն ու արհեստավորները¹⁴⁹:

Բացի Լոզանի պայմանագրից Թուրքիան ստորագրել է վավերացրել է Մարդու իրավունքների միջազգային խարտիան, որի կետերից մեկը նվիրված է փոքրամասնությունների իրավունքներին 1965 թ. Թուրքիան ստորագրել է 1954 թ. Հաագայի կոնվենցիան՝ պատերազմների ժամանակ մշակութային հուշարձանների պահպանության մասին: 1969 թ. ստորագրել է Մշակութային հուշարձանների պահպանության մասին միջազգային

¹⁴⁷ «Տարթոնթ», 24 նոյեմբերի 1983:

¹⁴⁸ Arseven E., *Türk sanatı tarihi*, İstanbul, 1950; Öz T., *Türkînd Ceramics*, Ankara, 1955; Altınay A.R., *Türk mimarları*, İstanbul, 1977.

¹⁴⁹ Ю.А.Миллер, *Искусство Турции*, Москва-Ленинград, 1965.

պարմանագիրը, որտեղ հստակ եշում կա նաև փոքրամասնությունների մշակութային հուշարձանների մասին: Մակայե հաշվի առնելով, որ Թուրքիան շարունակաբար խախտում կամ յուրովի է մեկնաբանում իր վրա վերցրած պարտավորությունները, ԵՆ-ն 1987 թ. հունիսի 18-ին ընդունեց *Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին բանաձև*, որի 6-րդ կետում եզվում էր, որ.

Թուրքիայի կառավարությունը պետք է արդարացի վերաբերմունք ցուցաբերի հայ ժողովրդի ինքնության, լեզվի, կրոնի, մշակույթի և լուսավորության սիստեմի նկատմամբ:

Եվրոխորհրդարանը եռանդուն կերպով պահանջում է, որ պետքի բարելավվի Թուրքիայում գտնվող ճարտարապետական հուշարձանների պահպանությունը:

Եվրոխորհրդարանը դիմում է Եվրոպական համագործակցությանը, որպետքի վերջինս հնարավորություն գտնի իր նպաստը բերելու այդ գործին¹⁵⁰:

ԵՆ-ն այնուհետև բազմիցս վերահաստատել է վերը եզված բանաձևը:

Համաշխարհային քաղաքակրթության թանկարժեք գեներալի մի մասն է կազմում հայկականը: Ահա թե ինչու հայ մշակույթի պահպանումը պետք է լինի ոչ միայն հայկական, այլ նաև միջազգային հասարակայնության խնդիրներից մեկը: Նշենք սակայն, որ մինչ այժմ չի մշակվել գործուն մեխանիզմ, որը թույլ կտար հորդորներից բացի որոշակի միջոցներ կիրառել «մշակութային ջարդ» իրականացնող երկրների հանդեպ: Եվեյցարացի անվանի իրավաբան, միջազգային իրավունքի մասնագետ Ալֆրեդ դե Ջարասը, օրինակ առաջարկում է ճշգրտումներ մտցնել 1948 թ. Կոնվենցիայի տեքստի մեջ, որոնք սբատիժ կատման են նաև ցեղասպանության ժխտման և մշակութային ջարդի համար¹⁵¹:

Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը, որը ըստ էության «սպիտակ ջարդի» դրսևորումներից է, Թուրքիայում

¹⁵⁰ Text of the European Parliament's Resolution of June 18, 1987. - "The Armenian Question Today", Glendale, CA, 1988.

¹⁵¹ De Zayas A., *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Brussels-Genève, 2005, p.41.

պետական քաղաքականություն է և, ինչպես բերողշվում է ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների հանրագիտարանում սեփական անցյալը ժխտելու՝ պետության ամենաբացահայտ օրինակը¹⁵²: Անվանի մշակութաբան Ռ. Քեվանը թուրքական ժխտողականության (denialism) մասին գրում է. *Թուրքիայի ժխտողականությունը, «պատերազմը» հայկական ճարտարապետական հուշարձանների դեմ, կրա կարծեցյալ «հաղթական» ջանքերը վերաշարադրել պատմական իրողությունները սպացույց են այն բանի, որ այդ երկիրը մնում է «Եվրոպայի հիվանդ մարդ» (The Sick Man of Europe) և շարունակում է ցեղասպանությունը՝ ժխտելով այն* Ըստ Քեվանի ժխտողականությունը օժանդակվում է Արևմուտքի այն ուժերի կողմից, որոնք ցանկանում են ԱՄՏՕ-ի անդամ և ԵՄ թեկնածու երկիր Թուրքիային պահել որպես դաշնակից: Ժխտողականությունը ուղեկցվում է հայկական ճարտարապետության «շահույթային մաքրմամբ» (cultural cleansing)¹⁵³:

Եսրաղդվաձ փաստերը օրինաչափ մի շրթա են կազմում և ցույց տալիս, որ ժամանակակից Թուրքիայում շարունակվում է հայկական պատմության ու մշակույթի դեմ ուղղված գեղցիկը:

Ռաֆայել Լեմկինը իր անձնական պարտությունն էր համարում այն, որ չկարողացավ ստիպել ընդգրկել «մշակութային ցեղասպանություն» եզրը 1948 թ. Կոնվենցիայում: Երա խորին համոզմամբ ցեղասպանությունը, որպես յուրատեսակ ոճի չի ավարտվում ֆիզիկական սպանությամբ, այլ երբեմն շարունակվում է ժխտողականության, մշակութային ջարդի և այլ գործողությունների միջոցով: Ուստի այն հարցին, թե երբ է ավարտվում ցեղասպանությունը¹⁵⁴ պատասխանը մեկն է՝ երբ դադարեցվում է դրա ժխտումը և երբ հանցագործություն իրականացրած կողմը գրկվում «ոճիքի պտուղներից» օգտվելու հնարավորությունից:

¹⁵² Մանուկյան Ս., «Թուրքական ժխտողականություն» http://noravank.am/808/articles/detail.php?ELEMENT_ID=463

¹⁵³ Bevan R., «The Destruction of Memory: Architecture at War», Chicago, 2006, www.press.uchicago.edu

¹⁵⁴ Kouyoumdjian D., «When Does Genocide End? The Armenian Cases», Holocaust Lecture Series Sonoma, California March, 11, 2003.

**ԹՈՒՐՔԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՈՉ
ՄՈՒՍՈՒՆԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԱՎԱԾՔՆԵՐԻ
ՌՂՈՐԸ. ՈՒՆԵԶԳԿՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հանրապետության հռչակումից հետո քննարկյալան Թուրքիան հավատարիմ մնաց ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ Օսմանայան կայսրության՝ հետևողականորեն իրականացրած ձուլման և ոչնչացման քաղաքականությանը: Թեև թուրքական ազգային պետության ստեղծման ուղեկցվում էր Արևմտյան Հայաստանի և Անատոլիայի հայ, հույն, ասորի բնակչության կոտորածներով և վերջնական տեղահանությամբ, բայց և այնպես հանրապետության հռչակման պահին էլ Թուրքիան բնակեցված էր բազմաթիվ ազգային, էթնիկ, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություններով: Փոքրամասնությունների հարցը բարձրացվել էր 1923թ. Լոզանի կոնֆերանսում: Թուրքիան, սակայն, ճանաչում էր միայն երեք փոքրամասնությունների, այն էլ որպես «ոչ մուսուլմաններ» կարգավիճակով:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների պարագայում խնդրո առարկան հայ, հույն և հրեա համայնքներն են, որոնց՝ փոքրամասնության կարգավիճակն ու իրավունքները ղեկոս 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագիրն էր սահմանել:

Լոզանի պայմանագրի երրորդ բաժինը վերաբերում է Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանությանը: Համաձայն 38-44-րդ հոդվածների՝ «Թուրքիայի կառավարությունը պարտավորվում է ապահովել Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիների կյանքի և ազատության լիարժեք պաշտպանությունը՝ անկախ ազգային, լեզվական, ռասայական և կրոնական պատկանելությունից»:

Հոդված 39-ի համաձայն՝ պաշտոնական լեզու համարվող թուրքերենի կողքին թուլլասարեյի է նաև ազգային փոքրամասնությունների լեզուների կիրառումը: «Ոչ մի սահմանափակում և

արգելք չդնել, որպեսզի ցանկացած թուրքական քաղաքացի օգտվի որևէ լեզվից»:

Հոդված 40-ի համաձայն՝ ոչ մուսուլմանական փոքրամասնությունները հավասարապես իրավունք ունեն իրենց հաշվին ստեղծելու և տնօրինելու բարեգործական, կրոնական, հասարակական հաստատություններ, դպրոցներ, ուսումնական և դաստիարակչական այլ հաստատություններ՝ իրավունք ունենալով այդ հաստատություններում ազատ օգտագործելու իրենց մայրենի լեզուն և ազատ դավանելու իրենց կրոնը:

Հոդված 42-ի համաձայն՝ Յուրքիայի կառավարությունը լիակատար պաշտպանության տակ էր առևում եկեղեցիները, տինազոզները, գերեզմանները և փոքրամասնություններին պատկանող այլ կրոնական հաստատությունները¹⁵⁵:

Լոզանի պայմանագրի եզված հոդվածներում փոքրամասնությունների իրավունքների իրավական երաշխիքների վերաբերյալ կետերում խոսքը վերաբերում է բացառապես ոչ մուսուլմանական փոքրամասնություններին (Լոզանի պայմանագիրը չէր ճանաչում ոչ թուրք մուսուլմանների, այդ թվում և քրդերի, ալևիների՝ փոքրամասնություն լինելու կարգավիճակը):

Սակայն այս բոլոր կետերը մնացին թղթի վրա: Շարունակվեցին փոքրամասնությունների հանդեպ հալածանքներն ու հետապնդումները, ինչպես նաև նրանց ձուլման քաղաքականությունը:

Թե՛ քննադական, թե՛ հետագա թուրքական կառավարությունները մի շարք օրենսդրական ակտերի և միջոցառումների կիրառմամբ ձգտում էին ավարտին հասցնել դեռևս ցեղասպանության տարիներին սկսված հայերի, ինչպես նաև հույների և այլ քրիստոնյաների ունեզրկման գործընթացը: Լայնածավալ այդ գործընթացը, ըստ էության, կապիտալի բռնի փոխանցում էր ոչ մուսուլմաններից՝ մուսուլմաններին, ինչը պետք է հիմք հանդիսանար Յուրքիայի սպագա տնտեսական զարգացման համար:

Հայերի և հույների գույքի հետագա բռնագանձումը իրականացվեց մի քանի փուլերով:

¹⁵⁵ Ա. Կիրակոսյան, եզվ. աշխ., էջ 30-31:

Երկրորդ համաշխարհային թեժ տարիներին՝ 1942թ. թուրքական կառավարությունը, վարչապետ Շուքրու Մարաշոզլուի գլխավորությամբ, Ազգային մեծ ժողովի հաստատման ներկայացրեց, այսպես կոչված, «Ռևեցվածքի հարկ»-ի (Varlık Vergisi)¹⁰⁶ մասին օրենքը, որն ընդունվեց 1942թ. նոյեմբերի 11-ին՝ խորհրդարանի նիստին մասնակցող 350 պատգամավորների միաձայն ըվարկությամբ: Թուրք ազգայնական իշխանությունների հաշվարկներով համաշխարհային պատերազմը փայլուն հնարավորություն էր ստեղծում կրանց համար էլ ավելի ազատ ու անկաշկանդ իրականացնել ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին հալածելու քաղաքականությունը, ինչպես նաև մասամբ լուծել երկրի աղքատ ծառայած որոշակի տնտեսական խնդիրները:

«Ռևեցվածքի հարկ»-ը հարկատուներին բաժանում էր 4 խմբի՝ ըստ կրոնական պատկանելության, ա. մուսուլմաններ, բ. ոչ մուսուլմաններ, գ. հավատափոխներ, դ. օտարահպատակներ: Փաստորեն, սրանով խախտվում էր սահմանադրական այն դրույթը, որի համաձայն՝ բոլորը, այդ թվում և ոչ մուսուլմանները, Թուրքիայի իրավահավասար քաղաքացիներ էին, և սա ավելի շատ հիշեցնում էր օսմանյան տիրապետության շրջանը, երբ ոչ մուսուլմանները վճարում էին մուսուլմաններից տարբերվող հարկեր: Բայց հավատափոխներին չընդգրկելով մուսուլմանների խմբի մեջ՝ թուրքական պետությունը նս մեկ անգամ բացահարոց ցույց տվեց, որ այդ խավի հանդեպ փառահորություն չի տածում և կրանց որպես «խակական մուսուլմաններ» չի ընկալում: Կան փաստեր նաև, երբ, օրինակ, իսլամ ընդունած հայերը, հույները և հրեաները հարկվել են ոչ թե որպես մուսուլման կամ հավատափոխ, այլ որպես ոչ մուսուլման: Մույն օրենքով նախատեսվում էր, որ մուսուլմանները վճարեն ռևեցվածքի 12.5 տոկոսի չափով հարկ, ոչ մուսուլմանները՝ 50 տոկոս,

¹⁰⁶ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkiye'de 'Politikalan, İletişim Yayınları*, İstanbul 2000. Յև նաև Մլընոյան Ո., «Ռևեցվածքի հարկ» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում, *Քաղաքացիական և օտանտոցիտական հնարավորություններ*, հ. 5, Երևան, 2006, էջ 127-143:

հավատափոխները, այսինքն՝ խլամացածները՝ 25 տոկոս և օտարահավատակները՝ 12.5 տոկոս: Քանի որ այն ժամանակվա թուրքիայում ոչ մուսուլմանների ամենամեծ համայնքները հայերինը, հույներինը և հրեաներինն էին, բնականաբար, հարկն առավելապես ուղղված էր նրանց դեմ:

Հարկաչափը սահմանելու և հավաքելու նպատակով ստեղծվեցին հատուկ հանձնաժողովներ: Հասկապես մեծ ուշադրություն էր դարձվում, որ բոլոր հանձնաժողովականները լինեին գտարյուն թուրքեր: Ամենևին նրկրորդական չպետք է համարել, որ հանձնաժողովների կազմում կային զգալի թվով նախկին իթթիհադականներ: «Օրենքի» ամենամեծ հակաիրավական դրույթներից էր այն, որ հանձնաժողովն ինքնակամ էր որոշում հարկի չափը, այսինքն՝ չկար հստակ որևէ չափանիշ: Մակայն հակաիրավական կետերն այսքանով չէին սահմանափակվում. մարդու իրավունքները կոպտորեն ռոտահարող հաջորդ նորան այն էր, որ հարկատուն իրավունք չունեիր որևէ տեղ բողոքարկել հարկաչափը, այսինքն՝ հանձնաժողովի կամայականորեն սահմանած որոշումը քեկանման ենթակա չէր և վերջնական էր: Իսկ հանձնաժողովները հարկաչափը որոշելիս հաշվի չէին առնում հարկատուի իրական եկամուտները և հնարավորություններն ու հարկում էին նրան մուտավորապես, քստ ցանկության և տրամադրության:

Հարկահավաքության գործընթացում կար մի շատ կարևոր մանրամասն ևս. թուրքական իշխանությունները տարբերություն էին դնում նաև ոչ մուսուլմանների միջև, և հայերը, մյուս ոչ մուսուլմանների համեմատ, հարկվում էին ամենաբարձր տոկոսներով և ամենաշատը: Այսպես, օրինակ՝ թուրք առևտրականը պետք է վճարեր իր տարեկան եկամուտի 4.7 տոկոսը, հույեր՝ 156 տոկոսը, հրեան՝ 179 տոկոսը, իսկ հայը՝ 232 տոկոսը, և փաստորեն հույն առևտրականը թուրքի համեմատ վճարում էր 31 անգամ, հրեան՝ 36, իսկ հայը՝ 47 անգամ ավելի գումար: Հարկերի վճարման համար սահմանված էր 15-օրյա ժամկետ, որը հետո երկարացվեց մինչև 30 օր: Այդ ընթացքում հարկը վճարել չհասցնողի շարժական և անշարժ գույքը պետականացվում և աճուրդով վաճառվում էր. մինչ այդ հենց իրենք՝ հարկատուներն

էլ էին փորձում եծան գներով վաճառել իրենց ունեցվածքը: Լշենք եան, որ գումարը չբավարարելու դեպքում բռնագրավման և վաճառքի էր ենթակա եան հարկատուի մերձավոր ազգականների գույքը: Իսկ եթե այդ ձևով ձեռք բերված գումարն էլ չէր բավարարում հարկի վճարմանը, ապա հարկատուներն արքունիում էին տաժանակրոջայան, որպեսզի աշխատելով վճարելն պետության հանդէպ իրենց «պարտքը»: Տաժանակրոջայան հիմնական վայրը ցրտաշունչ կլիմայով հայրենի Էրզրումի եանհանգի Աշքալէ գավառն էր, որն անվանում են եան «թուրքական Միբիր»¹⁵⁷:

Թուրքիայի կառավարության 1943թ. հունվարի 7-ի եխտում րնդունվել է թիվ 19288 աշխատանքի պարտավորության կանոնակարգը: Այն րնդգրկում էր հետևյալ հոդվածները. 1-ին հոդվածով դասակարգվում էին ստիպողական աշխատանքի դատապարտված հարկատուները: Աշխատանքային ճամբարներ առաջինը գեալու էին րնդհանրապէս հարկ չվճարածները, այնուհետև՝ մասեակի վճարածները, և այսպէս շարունակ: Լախտտեւում էր տաժանակիրներին վճարել որոշակի աշխատավարձ, որը կազմելու էր օրական 250 րուրուշ, որից 60-ը պահվելու էր սենդի, կացության և այլ ծախսերի համար, իսկ մեացածը պետք է հատկացվեր «Ունեցվածքի հարկ»-ի պարտքի մարմանը: 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ հարկատուները պետք է աշխատեին մինչև «Ունեցվածքի հարկ»-ի լրիվ մարումը: Սակայն այս կետը շատ հարկատուների դեպքում առաջացնում էր ոչ տրամաբանական պատկեր, և կարելի էր ասել, որ դա եախտտեւում էր ցմահ տաժանակրոջայուն: Այսպէս, օրինակ, այն հարկատուները, որոնց պարտքը 400-500 հազար լիրա և ավելի էր, որպեսզի իրենց ստացած աշխատավարձից լրիվ մոծենին պարտքը, պետք է աշխատեին մտավորապէս 1600 տարի: Ճամբարներում հավաքված հարկատուներից 1869-ը Ստամբուլից էին, 889-ը՝ Իզմիրից, 100-ը՝ Բուրսայից: Պաշտոնական տվյալ-

¹⁵⁷ Ռ. Մելքոնյան, «Թուրքական «սպառնի պետության» եախտտեւմը», http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=4798&phone_id=52414

ների համաձայն՝ միայն Աշքալ է ուղարկվել 1400 ոչ մուսուլման հարկատու, որոնցից 1229-ը՝ Սոսամբուլից: Աշքալում հարկատուներից 21-ը (այլ տվյալներով ավելի շատերը) մահացել են¹⁹⁸:

Կարևոր հարց է նաև, թե փոքրամասնություններից խլված, պետականացված և աճուրդով վաճառված գույքը ո՞ւմ ձեռքն էր անցնում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդ ամբողջ գույքը գնել են թուրք գործարարները, թուրքական կազմակերպությունները, բանկերը և այն էլ՝ շատ էժան գներով: «Ունեցվածքի հարկը» չվճարած հարկատուների շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավումից հետո հերթը հասնում էր նաև նրանց անձնական իրերին, մինչև անգամ հագուստներին: Այդ ժամանակ շատ հաճախ կազմակերպվում էին աճուրդներ, որոնց ժամանակ վաճառվում էր փոքրամասնություններից բռնագրավված գույքը: Այս ապրանքների հիմնական գեորդները Անատոլիայից եկած նոր հարուստներն էին, և այնքան մեծ էր գնված ապրանքների քանակը, որ խնդիր էր դառնում նաև դրանց փոխադրումը, գնացքները չէին կարողանում տեղավորել և տեղափոխել այդ քանակի ապրանքը¹⁹⁹:

Այն տարիների պատգամավոր գրող Ֆայիք Ահմեթ Բարուքչուի «Քաղաքական հուշեր. 1939-1954թթ.» գրքից տեղեկանում ենք, որ վարչապետ Մարաջոլուն ժողովրդահանրապետական կուսակցության (CHP) գաղտնի նիստի ժամանակ խոսել է «Ունեցվածքի հարկի» իրական նպատակի մասին և ասել, որ դա ուղղված է հիմնականում ազգային փոքրամասնությունների դեմ և սևակացնելով շուկայում գերակա դիրքեր ունեցող օտարներին, նպատակ ունի նրանց այնտեղից հեռացնել և թուրքական շուկան տալ թուրքերի ձեռքը²⁰⁰:

Կարելի է ասել, որ «Ունեցվածքի հարկ»-ը կատարեց իր «առաքելությունը», այն է՝ գրեթե լիովին թուրքացրեց տնտեսությունը: Սոսամբուլյահայ հեղինակ Նրվանդ Օզուզուկի «Ալլուս» թերթի 1998թ. նոյեմբերի 13-ի համարում «Ունեցվածքի հարկի»

¹⁹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹⁹ Մեյլունյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը»... էջ 139:

²⁰⁰ Նշվ. աշխ. էջ 134:

մասին գրած հոդվածում տեղ է գտել նաև այն միտքը, որ «Ունեցվածքի հարկի» հետևանքները բազմաշերտ են և չեն սահմանափակվել միայն տնտեսության թուրքացմամբ, այլև դրա պատճառով փաստորեն վերացել են թուրքահայ բուրժուազիան և այդ բուրժուազիայի մաս կազմող մտավորական դասը: Կարդացած, գրագետ, տարբեր լեզուների տիրապետող դասակարգը վերացավ՝ տեղը զիջելով իրենց ունեցվածքին եծան գներով տիրացած անատոլիական նոր հարուստներին, որոնց գերակշիռ մասը անգրագետ, անմշակույթ մարդիկ էին, - կարծում է Օզուզունը և շարունակում, - «Ունեցվածքի հարկը» հայերի համար փաստորեն նաև մշակութային կոտորած էր¹⁶¹: Իսկ թուրք հեղինակ Ռոդվան Աքարը ավելի կոշտ է արտահայտվում՝ կշռելով. «Ունեցվածքի հարկը» փոքրամասնությունների համար «տնտեսական ցեղասպանություն էր»¹⁶²:

Ազգային փոքրամասնություններին նշուքապես, բարոյապես, հոգեպես և ֆիզիկապես կոտորելուց հետո միայն թուրքական իշխանությունները, տեղի տալով նաև արտաքին գործոնների ազդեցությանը, որպես «բարի կամքի» դրսևորում, վերացրին «Ունեցվածքի հարկ»-ի կիրառումը: Այսպիսով, «Ունեցվածքի հարկը» հանրապետական Թուրքիայի պատմության ընթացքում տնտեսական ոլորտում կրոնական փոքրամասնությունների դեմ գործադրված ամենախոշոր և ծանր հետևանքներ առաջացրած մի քաղ էր:

1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ը Սաամբուլի, Իզմիրի հույն, հայ բնակչությունը ենթարկվել է պետության կողմից կախաճյուղ պատրաստված խուժանի հարձակմանը: Մրա համար պատրվակ է հանդիսացել իշխանությունների կազմակերպմամբ հրապարակ նետված այն լուրը, թե ոմբակոծվել է Սալոնիկում գտնվող Աթաթյուրքի տունը: Դրանից հետո զազազած ամբոխը հարձակվել է հունական և հայկական թաղամասերի վրա, թաղանեղ, այրել տներ, խանութներ, եկեղեցիներ, խոշտակել, բռնաբարել և սպանել մարդկանց: Այս ամենին թուրքական իշխանություններն

¹⁶¹ Özüün E., "Aci bir kilometre taş ve kültür kırımı", *Agos*, 13.11.1998.

¹⁶² Akar R., *Aşkale yolları (vuruk vergisi ve çalıma kampları)*, İstanbul, 2006, s.15.

արձագանքել են միայն մեկ օր հետո, երբ ամեն ինչ արդեն ավարտված էր: Հետագայում ընթացող դատական քննության ժամանակ ի հայտ եկած փաստերն ապացուցեցին, որ այդ ամեր կազմակերպված էր իշխանությունների կողմից՝ պետական ամենաբարձր պաշտոնյաների անմիջական մասնակցությամբ: Հունաստանի իրավապահ մարմինները ղեպի առնչությամբ ձերբակալել էին Թուրքիայի հյուպատոսարանի պահակին և Սալոնիկի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի ուսանող Օքթայ Էնգինին, որը, ինչպես պարզվեց, Թուրքիայի ազգային անվտանգության գործակալ է եղել: Էնգինը հետագայում Մտամբուլի նահանգապետի միջնորդությամբ աշխատանքի է անցել քաղաքապետարանում, այնուհետև դարձել է Թուրքիայի կարևորագույն շրջաններից մեկի՝ Չանքայայի գալատապետ, այնուհետև՝ ոստիկանության գլխավոր վարչության քաղաքական գործերով բաժնի պետ: 1971թ. Օքթայը դառնում է Անվտանգության վարչության պետ և 7 տարի պաշտոնավարում, իսկ 1991թ. նշանակվում է Ենչեհիլիի նահանգապետ: Այսինքն Քեմալ Աթաթյուրքի ձևված տան այգում կատարված պայքյունը Սալոնիկում պետականորեն ծրագրված սադրանք էր, որպեսզի առիթ տա Թուրքիայում հույների, հայ և հրեա ազգային փոքրամասնությունների դեմ կոտորածի կազմակերպման: Շղհանուր առմամբ թալանի է ենթարկվել 4214 տուն, 1004 գրասենյակ, 73 եկեղեցի, 26 դպրոց և հաստատություն¹⁰⁰:

1964թ. մարտին Թուրքիայի կառավարությունը սկսեց Մտամբուլից հույների զանգվածային արտաքսում՝ ամենակապիտ ձևով խախտելով Լոզանի պայմանագիրը, քստ որի՝ 1918-ից առաջ Մտամբուլում բնակություն հաստատած հույները ենթակա չեն փոխանակման: Չանգվածային արտաքսումները տեղի էին ունենում Կիպրոսի պատճառով Հունաստանի և Թուրքիայի միջև ծագած լարվածության պայմաններում: Տեղահանությունը

¹⁰⁰ Ayhan Aktar, "6 - 7 Eylül 1955 Cumhuriyet tarihinin en kananlık gecesi...",

Pazartesi, 5 Eylül 2005, Sabah gazetesi yazı dizisi

<https://www.academia.edu/20105181/6> :

[7 Eylül 1955 Cumhuriyet Tarihinin En Kananlık Gecesi 6 -](#)

[7 September 1955 Darkest Night of Republican History](#).

հանկարծակի հայտարարվեց մամուլում, որը միաժամանակ ուղեկցվեց հույներին պատկանող անշարժ և շարժական գույքի բռնագրավմամբ¹⁶⁶։ Ավելի քան 1000 հույներ անհապաղ արտաքսվեցին։ Լրանց իրավունք էր տրված վերցնել միայն 22 դոլլար և մեկ ճամպրուկ հագուստ։ Դրանից քիչ ժամանակ անց ևս 5000 հոգի արտաքսվեցին երկրից։ Մեացած 11,000-ը արտաքսվեցին 1964թ. սեպտեմբերից հետո, երբ Թուրքիայի կառավարությունը հրաժարվեց նորացնել հույն քաղաքացիների բնակության իրավունքի ժամկետը։ Իրականում մի քանի ամսվա ընթացքում Հունաստան է արտաքսվում մոտ 45 հազար մարդ, քանի որ բավական տարածված հույն-թուրքական խառնամուսնությունների պատճառով արտաքսվում էին ամբողջական բնուսնիցներ։ 1980-ականների կեսերին նախագահ Թուրգուս օզալը Դադուսի տնտեսական զազաթածողովում հայտարարեց, թե 1964-ին արտաքսված հույները իբր կարող են հետ ստանալ իրենց ունեցվածքը։ Արտաքսյալներից մի քանիսը փորձեցին դա անել, կրակեցից հազիվ 2-3 հոգի դատական հայց ներկայացրին։ Դատավարություններից մեկը տեղեց 15 տարի և ի վերջո հույներից մեկին հնարավորություն տրվեց հետ ստանալու Բյույուքսադայում գտնվող հայրական տունը։ Մակայն դա առայժմ հայտնի միակ դեպքն է¹⁶⁷։

Այսպիսով, ազգային փոքրամասնություններին արտաքսելը, իրենց ունեցվածքից և գործից զրկելը դարձավ հանրապետական Թուրքիայի պետական տնտեսական քաղաքականության անկյունաքարը, և ինչպես երիտթուրքական շրջանում, պետականորեն ու «օրենքներով» ամրագրված շարունակվեց տնտեսական տնտրը կամ ուղղակի պետական մասշտաբի թալանը, որին գոհ դարձան Թուրքիայում ապրող ոչ մուսուլմանները։

Թուրքայի Հանրապետությունում ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքների խնդիրը ունեզրկման քաղաքականու-

¹⁶⁶ 16 March 1964 - The Banishment of the Greek Community of Istanbul through Deportations and Expatriation <http://www.congpoli.eu/uploads/news/16%20March%201964-Eng.pdf>

¹⁶⁷ Գ. Քելչյան, «Հույների վերջին տեղահանությունը 50 տարին» <http://www.azg.am/AM/2014032812>

թյան առանձին թիրախ էր հանդիսանում: 1924 թ. մարտի 3-ին խալիֆայության վերացումից հետո վերածնավորվեց կրոնի և վաքրֆների նախարարությունը (Diyanet), վաքրֆների նկատմամբ էլ սահմանվեց պետական վերահսկողություն¹⁶⁶: Իսկ 1926 թ. ընդունված Քաղաքացիական օրենսգրքի 74-րդ հոդվածով ոչ մուսուլմաններին արգելվեց նոր վաքրֆներ հիմնել¹⁶⁷: 1930 թ. ոչ մուսուլմանների գերեզմանատևերը պաշտոնապես փոխանցվեցին քաղաքային իշխանությունների գերակայության տակ՝ գրկվելով պետական մարմիններից անկախ գործելու հնարավորությունից¹⁶⁸: 1935 թ.-ին Կալվածքների մասին 2762 օրենքով ոչ մուսուլմանների համայնքային վաքրֆները անցան Կալվածքների տնօրինության (Vakıflar Genel Müdürlüğü) վերահսկողության տակ:

Մակայն փոքրամասնությունների գույքի հետագա բնագանձմանն ուղղված օրենքների այդ շարքում առավել մտահոգիչն այնն էր, որը հայտնի է «1936 Beyannamesi» անունով:

1935 թ. հունիսի 13-ին ընդունված վաքրֆների մասին թիվ 2762 օրենքի հիման վրա 1936 թ. ընդունվեց պետական կարգադրություն («1936 Beyannamesi»), որի համաձայն՝ Թուրքիայի բոլոր վաքրֆներից պահանջվում էր գույքի մասին ծանուցում: Մահմեդական և ոչ մահմեդական բոլոր վաքրֆները, այդ պահանջին ենթարկվելով, իրենց պատկանող գույքերի ցուցակը հանձնում էին Կաքրֆների գլխավոր տնօրինությանը: 1936թ. հայտարարագիրը բաղկացած էր մի ցուցակից, որը ցույց էր տալիս այն ունեցվածքը, որը պատկանել է ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների համայնքային վաքրֆներին:

Պոլսահայ փաստաբան Մեսուհ Սալանկիլը, ով գրառվում է էկեղեցապատկան գույքի հետվերադարձման հարցերով կշռում է. «Չիմանալով և տեղյակ չլինելով, թե ինչ նպատակ է հետա-

¹⁶⁶ «3 Mart devrim yasaları» <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-35/3-mart-1924-devrim-yasalari>

¹⁶⁷ Aktar A., *Varlık Vergisi ve "Türkçüleme" politikaları*, İstanbul, 2000, s. 109.

¹⁶⁸ Alptekin K., «Vakıflar Yasası kabul edildi: Sıra Lozan'a mı geldi?» <http://www.turksoku.com.tr/175/alptekin175.htm>

պետում այս հայասարազգիքը՝ մեր բոլոր հիմնարկները ճշտորեն չեն ներկայացրել իրենց ունեցվածքի ցանկը՝ մտածելով, որ այդ ցանկերն ուզում են տուրքեր գանձելու համար, հետևաբար բոլորը ներկայացրել են փոքր քանակությամբ կալվածքների ցանկ¹⁶⁹:

Այդ ընթացքում հայ համայնքը թուրքիայում ներկայացված էր աշխարհիկ և կրոնական խորհրդարաններով, որից աշխարհիկը 1960թ. տազմական հեղաշրջման արդյունքում արգելվեց և այժմ գործում է միայն կրոնականը: Այդ խորհրդարանները, սակայն, ունեին ենթահանձնախմբեր, օրինակ կալվածքների հանձնախումբ, կրթական հանձնախումբ և այլն: Համայնքապետական կալվածքների հսկողությունը հանձնված էր կալվածքների հանձնախմբին: Մահմեդականների հիմնադրամներին վերաբերող 1935թ. ընդունված 2762 օրենքով ձևավորված վարչություններ կային, սակայն քանի որ դա ոչ մուսուլմաններին չէր վերաբերվում, հետևաբար մինչև 1949թ. ամեն եկեղեցի ներկայացուցիչներ ուներ կալվածքների հանձնախմբի մեջ, որոնք կոչվում էին խնամակալներ: «Մակայն դա էլ հանրապետության սկզբունքներին հարմար չեղավ և 1951թ. որոշվեց թաղային խորհուրդներ կազմավորել»,- ասում է Ասլանգիլը¹⁷⁰:

Չենց այս թաղային խորհուրդներն են, որոնք այսօր տեօրիկում և կատավարում են եկեղեցուն, հաստատությանը պատկանող ունեցվածքը: Հայկական հիմնադրամների մեծ մասը գտնվում են Ստամբուլում, սակայն Անատոլիայում կան 5 հիմնադրամներ, Կեսարիա -1, Հաթայի շրջանի՝ Վաքըֆլը, Իսքենդերուն և Քըրըքան գյուղերում՝ մեկական, Դիարբեքիր -1: Թուրքիայում կան ևսն հայ բողոքական եկեղեցու երկու և կաթոլիկ եկեղեցու ինը հիմնադրամներ: Ասլանգիլը ընդգծում է, որ այս ընթացքում բազմաթիվ հիմնադրամներ պարզապես համայնք չլինելու պատճառով, քանի որ այդտեղ հայություն չէր մնացել,

¹⁶⁹ Հուլ տեղեկվածքի մակառուցվող Օսմանյան կայսրությունից ցայսօր www.muradyan.com/eng/2013/12/21/ottoman-property-since-ottoman-empire-by-crow/

¹⁷⁰ Եսլն տեղում:

գործիչնակ Սեբաստիայում, անտերության մատնվեցին և ողբ ունեցվածքն ու հիմնադրամները փոխանցվեցին պետությանը:

1936-1974թթ. ընթացքում իրավական դաշտի այս կարգավորումների համաձայն հայկական հիմնադրամները այլ հիմնադրամների պես առանց որևէ խնդրի գործունեություն ծավալեցին՝ ըստ իրենց առաջնահերթությունների, ձեռք բերելով կոր գույք կամ վաճառելով այն, եթե դրա կարիքը կար¹⁷¹:

Մինչ 1974 թ. իրավական առումով այս հարցում որևէ զարգացում չարձանագրվեց: Կիպրոսյան ճգնաժամի սրացման ժամանակ թուրքական իշխանությունները, ցանկանալով Ստամբուլի հունական համայնքի վրա ճնշում գործադրելու միջոցով զիջումներ ստանալ Հունաստանից, համայնքային կառույցներից պահանջեցին ներկայացնել իրենց պատկանող ունեցվածքի սեփականության վկայագրերը: Գործնականում այս պահանջի իրագործումն անհնար էր, քանի որ վաքըֆները հիմնադրվել էին Օսմանյան ժամանակներում, էրք նման փաստաթղթեր չէին տրվում, ուստի Վաքըֆների գլխավոր անօրինությունը հայտարարեց, որ դրանց կարող են փոխարինել 1936 թ.-ի հայտարարագրերը: Ընդ որում, քանի որ դրանցում վաքըֆներին վերապահված չէր կոր անշարժ գույք ձեռք բերելու իրավունք (այդպիսի իրավունքներ հայտարարագրերում անհասարակ չեն ամրագրվում), որոշվեց 1936 թ.-ից հետո ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքներին փոխանցված անշարժ գույքն անհատույց բռնագրավել և վերադարձնել օրինական տերերին, իսկ վերջիններին մասի կամ ժառանգներ չունենալու պարագայում՝ պետականացնել այն: Հաշվի առնելով, որ կալվածքների ձեռք բերած ունեցվածքի մեծ մասը կտակված կամ նվիրաբերված էր միայնակ ծերերի կողմից՝ պարզ է դառնում, որ առգրավված գույքը հիմնականում պետականացվեց:

Այս անօրինությանը վերջ դնելու համար ոչ մուսուլմանները սկսեցին պետության դեմ դատական հայցեր ներկայացնել, սակայն հարուցված դատական գործերը միշտ էլ հօգուտ պետության էին ավարտվում:

¹⁷¹ Լույս տեղում:

Համայնքային սեփականության խնդրի շուրջ նոր զարգացումներ ծավալվեցին 1999 թ.-ից, երբ Թուրքիան պաշտոնապես ճանաչվեց ԵՄ անդամակցելու թեկնածու և սկսվեց Եվրոպական պետությունների հետ «ներդաշնակեցման» գործընթացը, որի շրջանակներում ի թիվս այլ խնդիրների Եվրոհանձնաժողովը բարձրաձայնեց ոչ մուսուլմանների վաքըֆների տնօրինման խնդրի շուտափույթ լուծման կարևորությունը: Չուզահեռաբար ոչ մուսուլմանները սկսեցին Թուրքիայի դեմ դատական հայցերով դիմել Սարդու իրավունքների եվրոպական դատարան և դատորդ շահել: Պետությունը ստիպված էր որոշակի բարեփոխումներ իրականացնել: 2002թ. Թուրքիայի ընդունած թիվ 4771 օրենքով որոշակի հնարավորություն ստեղծվեց հիմնադրամներին պատկանող ունեցվածքը հետ վերադարձնելու համար: 2002-2003 թթ.-ին ոչ մուսուլմաններին թույլ տրվեց նախարարների խորհրդի կամ Վաքըֆների գլխավոր տնօրինության համաձայնությամբ կրոնական, քարեգործական, կրթական, առողջապահական, մշակութային նպատակներով գույք ձեռք բերել և գրանցել: Չնականորեն խնդրին լուծում տրվեց: Մակայն նման համաձայնություն ձեռք բերելու գործընթացի բարդության պատճառով՝ 2003-2008 թթ.-ին ներկայացված 1262 հայցադիմումից միայն 366-ը դրական լուծում ստացավ: Այս փուլում սակայն 1974 թ.-ից հետո պետականացված գույքի վերադարձի կամ դրա դիմաց փոխհատուցում վճարելու կարևորագույն խնդրին որևէ անդրադարձ չարվեց: Խնդրին լուծում տալու փորձ էր 2005 թ.-ին ընդունված թիվ 5555 օրենքը, որը սահմանափակ շրջանակներում վերականգնում էր ոչ մուսուլմանների Լոզանի պայմանագրով, Թուրքիայի Մահմանադրությամբ և մարդու իրավունքների միջազգային կոնվենցիաներով ամրագրված իրավունքները: Օրենքը սակայն կյանքի չկոչվեց, քանի որ էրկրի նախագահ Ա. Սելդըը, պատճառաբանելով, որ դրա հողվածներից ինը հակասում են ազգային շահերին ու հանրային բարօրությանը, վետոյի իրավունք կիրառեց: Երկրի նախագահի կողմից հեշտցված այս ձևակերպումը մեկ անգամ ևս սպառցուցեց, որ ոչ մուսուլմանները Թուրքիայում համարվում են օտար, թշնամի տարրեր, ում իրավունքներ չնորհելու հարցը դիտարկվում է ոչ թե ներքին իրավա-

կան խնդրի, այլ ազգային անվտանգության տեսանկյունից: 2007 թ.-ի խորհրդարանական ընտրություններում ԱԶԿ հաղթանակից հետո թուրքական մեջլիսը կրկին անդրադարձավ 555 օրենքի քննարկմանն ու 2008 թ.-ի փետրվարին առանց փոփոխությունների ընդունեց այն 5737 համարի տակ¹⁷²:

Նոր օրենքով համայնքային կառույցները ստացան անշարժ գույք ձեռք բերելու իրավունք: Վաքըֆներին թույլ տրվեց Վաքըֆների գլխավոր տնօրինության գիտությամբ օգնություն ստանալ արտերկրից, ինչը ենթադրաբար ապագայում հնարավորություն կտար ՀՀ-ից կամ սփյուռքից օրինակատերեն աջակցել Ստամբուլի հայ համայնքին: Օրենքի մի շարք կետեր սակայն կրկին ոտնահարում էին ոչ մուսուլմանների շահերը: Նախ օրենքով համայնքային վաքըֆները մնացին Վաքըֆների գլխավոր տնօրինության վերահսկողության տակ, որին իրավունք վերապահվեց միանձնյա որոշել, արդյո՞ք կաշվածքները կիրառվում են բարեգործական նպատակներով թե ոչ և, բացառական պատասխանի դեպքում պետականացնել դրանք: Երկրորդ, օրենքն ամրագրեց միջազգային իրավունքի փոխադարձության սկզբունքի կիրառումը: Մեկ այլ պետության քաղաքացիների նկատմամբ ընդունելի այս սկզբունքի կիրառումը սեփական քաղաքացիների կրոնական չափանիշով անջատված մի մասի նկատմամբ միջազգային կորուստի կոպիտ խախտում է և կրոնական խտրականության բացահայտ դրսևորում: Երրորդ, 5737 օրենքով նոր վաքըֆներ ստեղծվելու են գործող քաղաքացիական օրենսգրքի հիման վրա, որն իր հերթին արգելում է ոչ մուսուլմաններին նման կառույցներ ստեղծել: Լորից ակնհայտ է կրոնական խտրականությունը: Չորրորդ, այս օրենքով այն համայնքային հաստատություններին, որոնց հիմնադրման փաստաթղթում նախատեսված է միջազգային շփումների զարգացում, տրվում է միջազգային ասպարեզում ազատ գործելու, նոր մասնաճյուղեր հիմնելու հնարավորություն: Փաստորեն, ոչ մուսուլմանների օսման-

¹⁷² 1999-2008 թթ. խնդրի շուրջ զարգացումների մասին առավել մանրամասն տես Kurban D., Hatemi E., *The story of an alienation: Real estate ownership problems of non-Muslim foundations and communities in Turkey*, Istanbul, 2010.

յան շրջանում հիմնադրված վաքըֆները, որոնց փաստաթղթերում նման կետ լինել չէր կարող, նորից անմասն մնացին: Օրենքի վերջին և ամենակարևոր կետը, որ վերաբերում էր բռնագրավված անշարժ գույքի վերադարձին, ես չի դիմանում ոչ մի քննադատության: Եսխ պետականացումից հետո երրորդ կողմերին փոխանցված գույքի համար փոխանառուցում վճարելու որևէ մեխանիզմ սահմանված չէր, իսկ պետության զերակայության տակ գտնվող գույքի վերադարձի համար նախատեսված պարմաններն ու Վաքըֆների տնօրինությանը ներկայացվելից փաստաթղթերի ցուցակը այնքան մեծ ու բարդ էր, որ անգամ բուրք իրավաբանների կարծիքով օրենքի նշանակությունը գրոշանում էր:

Ավելին, Վաքըֆների տնօրինության արգելքը հաղթահարելուց հետո էլ հայցողները հանդիպում էին պետեզիստրի և վարչարարական այլ մարմինների համար դիմադրությանը: Արդյունքում 2008-2010 թթ. ներկայացված 1410 դիմումներից 181 ստացան դրական, 347-ը բացասական պատասխան, իսկ 893-ը քննարկվեցին փաստաթղթերի անբավարարության պատճառարևույթամբ¹⁷³:

Վաքըֆների խնդրում իրավական առումով նոր առաջընթաց էր 2011 թ. օգոստոսի 27-ին թիվ 651 որոշումով Վաքըֆների մասին օրենքին կցված 11 հոդվածը, որով պետությունը երաշխավորեց բռնագրավված համայնքային սեփականության վերադարձը օրինական տերերին¹⁷⁴: 2011 թ. Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնաթերթ «Ռեսմի գազետե»-ի թիվ 28071 համարում լույս տեսած թիվ 5737 օրենքի՝ «1936 թ. Կանոնադրում գրանցված անշարժ գույքերի, որոնց կալվածքները բաց են, 1936 թ. կանոնադրում գրանցված պետականացումից, վաճառքից և փոխանակումից բացի՝ այլ պատճառներով գտնվարանի, Վա-

¹⁷³ Ն. Պողոսյան, «Թուրքոյի ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքների խնդիրը (1923-2011 թթ.) համառոտ ակնարկ», *Մեթաֆիզիկա Արևելք (Ճողվածների ժողովածու)*, հ. VIII, Երևան 2012, էջ 309:

¹⁷⁴ 11-րդ հոդվածը անբողոքությամբ տես՝ www.mfa.gov.tr/muh.en.mfa%2602ae1fb-2099-44cc-a408-925c62e1425a

ըըֆների գլխավոր տնօրինության, քաղաքապետարանի և Խահանգային հատուկ վարչության անունով գրանցված անշարժ գույքերի, 1936 թ. կանոնադրում գրանցված հասարակական միությունների անունով գրանցված գերեզմանոցների ու աղյուրների, գեման կայքագրի (թափու) գրանցման իրավունքի և պարտականության հետ մեկտեղ այս հոդվածն ուժի մեջ մտնելու պահից սկսած 12 ամսվա ընթացքում դիմումի դեպքում, խորհրդարանի դրական որոշումը ստանալուց հետո, կադաստրի տնօրինությունը շահագրգիռ գեման կայքագիրը գրանցելու էր համայնքային վարըֆի անունով:

Համայնքային վարըֆների կողմից գեված, համայնքային վարըֆներին կտակված կամ էլ նվիրատվության դեպքում սեփականություն ձեռք բերել չկարողանալու հիմնավորմամբ Գանձարանի կամ էլ «Վարըֆների գլխավոր տնօրինության անունով գեման կայքագրի մեջ երրորդ անձանց անունով գրանցված անշարժ գույքերի՝ Ֆինանսների նախարարության կողմից հաստատված շուկայական գինը վճարելու էր գանձարանը կամ էլ Գլխավոր տնօրինությունը»¹⁷⁶:

«Արչապետ էրդուանը հայտարարեց, որ իրենց երկրում ցանկացած տիպի խտրականության ժամանակներն անցել են»¹⁷⁶: Մեպտեմբերի 7-ին եվրոպական և ամերիկյան դիվանագետների հետ հանդիպման ընթացքում Վարըֆների տնօրինության գլխավոր տնօրեն Ա. էրթևը հայտարարեց, որ այս օրենքում հաշվի են առնված նախորդ օրենքներում տեղ գտած անճշտությունները և արված է ամեն ինչ՝ առավելագույն արդյունք ապահովելու համար¹⁷⁷:

Անշուշտ օրենքի ընդունման հիմքում ընկած էր ոչ թե ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ հանկար-

¹⁷⁶ Ա. Քաչուռաջյան, «Փոքրամասնությունների՝ շեռագրված անշարժ գույք հետ վերադարձնելու վերաբերյալ «պատմական սրբություն» նախատեսված ժամանակահատվածը լրացավ» <http://www.azgagov.am/?p=24548>

¹⁷⁶ Sebnoem Arsu, "Turkish Government to Return Seized Property to Religious Minorities" http://www.nytimes.com/2011/08/29/world/europe/29turkey.html?_r=0

¹⁷⁷ Return of properties belonging to community foundations <http://www.nqm.gov.tr/duyuruiletay.aspx?id=40>

ծակի ծագած հոգածությունը, այլ շատ ավելի պրակտիկ նկատառումներ: Մի կողմից այն ուղղված էր թուրքական կառավարությանը կյուրական վեաս պատճառած Սարդու իրավունքների եվրոպական դատարան ներկայացվող հայցերի քանակի կրճատմանն ու դրանց պատճառով խարխլված միջազգային հեղինակության վերականգնմանը և նույնիսկ բարելավմանը: Մյուս կողմից օրենքը պատասխան էր 2011 թ. հուլիսի 15-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովում ընդունված թիվ 306 բանաձևին, որում Թուրքիային կոչ էր արվում վերադարձնել եկեղեցիները, դպրոցները, հիվանդանոցները, հուշարձանները, սրբավայրերը՝ օրինական տերերին¹⁷⁸: Լշված օրենսդրական ակտի հրապարակումը դրական արձագանք ստացավ միջազգային հանրության կողմից: Թուրք իրավաբան Օրհան Քեմալ Ջեմալը այս որոշումը նույնիսկ հեղափոխություն անվանեց¹⁷⁹:

Թուրքաբնակ ոչ մուսուլմանները սակայն թերահավատորեն էին մոտենում հարցին՝ ակնկալելով, որ թուրքական դասական տարբերակով կառավարության ընդունած թվացրալ ժողովրդավարական օրենքում տեղ գտած առաջին հայացքից անտեսանելի խուժերը, դուրս մեղալով հանրության լայն շրջանակների ուշադրությունից, կխափանեն դրանց լիարժեք կիրառումը: Օրինակ, արդեն հայտնի է, որ պետությունը վերադարձնելու կամ փոխհատուցում է տրամադրելու միայն այն գույքի դիմաց, որ բռնագրավվել է 1936 թ. -ից հետո¹⁸⁰ և մինչ այժմ պետական հովանու տակ է կամ որոշակի գումարով վերավաճառվել է երրորդ անձանց, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դրան հաջորդած տարիներին խլված, ինչպես նաև բռնագրավումից հետո նախկին տերերին անհատույց վերադարձված գույքը որևէ կերպ չի փոխհատուցվելու: Բացի այդ անշարժ գույքը էտ վերցնելու կամ փոխհատուցում ստանալու համար անհրաժեշտ է

¹⁷⁸ Լույն տեղում:

¹⁷⁹ Their properties have been given back, what about seized foundations?
<https://www.cihan.com.tr/en/cms-copted-news-on-26-10-519937.htm>

¹⁸⁰ Raffi Bedrosyan, "Special Report: What is Turkey Returning to Armenians?"
<http://armenianweekly.com/2011/08/31/property-return/>

մեջլիսի դրական որոշումը, սակայն դրա համար անհրաժեշտ չափանիշները սահմանված չեն: Թուրք պատմաբան Սաիթ Չեթինոցլուի վկայությամբ պետությունը իր համար խուսանավելու ենարավորություններ է թողել¹⁰¹:

Վաքֆային գույքը մեկն էր այն թեմաներից, որին ամենաշատն էր անդրադառնում Հրանտ Դինքը: Նրա սպանությունից հետո հիմնված «Հրանտ Դինք հիմնադրամը» 2012թ. մի գիրք հրատարակեց, որը վերնագրված է «2012 թ. հայտարարագիրը»¹⁰²: Աշխատությունը պարունակում է մինչ այժմ Ստամբուլում գտնվող հայ վաքֆային ունեցվածքի վերաբերյալ ամենամանրամասն ցուցակը: Սույն գիրքը, որի առաջաբանի հեղինակն է ղոկատր, պրոֆ. Հյուսեյն Հաթեմին, կազմվել է Մեհմեթ Փուլաթեյի, Նորա Միլդանոլլուի, Օզգյուր Լեման Էրենի և Մեհմեթ Աթըլզանի կողմից: Այս թիմը, 2 տարի շարունակ արխիվներ, հին քարտեզներ, պետական ցուցակներ են ուսումնասիրել և ավարտին հասցրել սույն գիրքը: Աղբյուրներից մեկն էլ, որից օգտվել են հեղինակները, Հրանտ Դինքի արխիվն է եղել: Մեկ այլ աղբյուր են ծառայել հանգուցյալ փաստաբան Տիրան Բաքարի թղթապահակները... Հենց այս թղթապահակների միջոցով են ձեռք բերվել բազմաթիվ գաղտնի փաստաթղթեր: Ոչչալես կշում են ուսումնասիրության մասնակիցները, որոշ տեղեկությունների հաստ լինելը բոլորովին էլ դյուրին չի եղել: Արդյունքում ունենք հետևյալ պատկերը, հաստատված է, թե Ստամբուլում ներկա դրությամբ որ հայկական վաքֆի ունեցվածքը որտեղ է և ինչ վիճակում է գտնվում. www.istanbulermeniyaikiflari.org կայքէջում ներբեռնված են դրա մասին բոլոր տեղեկությունները, քարտեզները, ինչպես նաև՝ 200-ից ավել լուսանկարներ: Առկա վիճակն ամփոփվում է գրքի նախաբանի հետևյալ պարբերությունում. *«Սույն գրքում պատմվում է ոչ թե քարից, բետոնից շինված կառույցների,*

¹⁰¹ Sait Çetinglu, "Foundations of Non-Muslim communities: The last object of confiscation" <https://neweasternpolitics.wordpress.com/2012/02/28/foundations-of-non-muslim-communities-the-last-object-of-confiscation-by-sait-etinglu/>

¹⁰² 2012 Beyannameesi - İstanbul Ermeni vakıflarının el konan mülkleri <http://www.istanbulermeniyaikiflari.org/>

բռնագրավման շեղբերի մասին, այլ՝ միս ու արյունից հուեցված մարդկանց պատմության: Այստեղ հիշատակված շինություններն այն արժեքներն էին, որ համատեղ ստեղծել էին այս հողերում ապրած մարդիկ՝ տարեց թև երիտասարդ, կին թև տղամարդ, հարուստ թև աղքատ: Անարդարության ենթարկված այս ունեցվածքը այն կյուրական աղբյուրն էր, որը կյանք էր տալիս պաշտամունքի փայրերին, դպրոցներին, որբատներին, ձերանոցներին, մի ողջ հանրության: Թուրքիայի հայերի հասարակական կյանքը և մշակույթը հիմնված էր այս տնտեսական հենքի վրա: Ոչնչացված այդ կյանքի և մշակույթի հետքերը գրանցված են այս գրքում՝ «ինչու» և «ինչպես»-ի հետ մեկտեղ, որպեսզի անարդարությունները փաղը չկրկնվեն...»¹⁰¹:

Գրքում պատմություններ են ներկայացված՝ 5 վարքիների գույքի բռնագրավման մասին: Արժև մեջբերել այդ պատմություններից մի քանիսը.

Նուրայի համաճարակի պատճառով որբացածների դպրոցը «ճանապարհ դարձրեցին»

«1865 թ. խոլերայի մեծ համաճարակի ժամանակ բազմաթիվ երեխաներ են որբ ու ակտեր մնում: Մայրապետ Սրբուհի Նշան Գալֆայանն ստանձնում է 2-10 տարեկան 17 որբացած աղջիկների խնամքը: Հասցոյում (*Թասգյուղ՝ թաղամաս Մտամբույում-Ա. Հ.*) գտնվող իր տանը երեխաներին թե՛ գրադեցնելու և թե՛ պահել կարողանալու համար սկսում է ձեռագործ ուսուցանել: Այդ անձնական նախաձեռնությունից հետագայում ծնվելու է Գալֆայան որբատուկը, որը դառնալու է Մտամբույի և այստեղի հայկական համայնքի ամենակարևոր կրթական հաստատությունը»: Բսկ ի՞նչ եղավ նման մարդկային նպատակով հիմնված այս որբատան վերջը: Երկար ժամանակ աղջիկ երեխաների համար բույն ծառայած Հալլըբորղում գտնվող որբատան՝ փայտից կառուցված շենքը 1960-ականների վերջերին ազգայնացվեց՝ դեպի Բոսֆոր մուտքի և իրար կապող ճանապարհների համար: Առարկություններն ապարդյուն մնացին: Քանի որ հայկական գույքը բռնագրավվել էր, բույլ չտրվեց, որ կրանք այլ շենք

¹⁰¹ Նշվ. աշխ. :.

տեղափոխվեն: Գալֆայան դպրոցը մոտ 30 տարի գործեց նեղլիկ, փայտե տներում: Հետագայում Ոսպրոդարում (*Սկոտար՝ քաղամաս Ստամբուլում-Ա. 2.*) գտնվող նախակրթարանի դպրոցի հետ համատեղ օգտագործեց այս դպրոցի շենքը:

Իր իսկ կառույցի համար տարիներ շարունակ վարձ մուծած դպրոցը

Սուրբ Ղազար կղզու հայ կաթոլիկ Մխիթարյան միաբանության կողմից 18-րդ դարում հիմնված դպրոցներից մեկը 1958 թ. փոխադրվեց Էմինն Քնֆիքա Այաշլըից 710 հազար լիրայով գնված շենքը և անվանվեց Բոմոնթիի հայ կաթոլիկ մասնավոր նախակրթարան: Սակայն Վաքըֆների ընդհանուր տնօրինությունը, այն հիմնավորումը բերելով, թե շենքը չի հիշատակվել «1936 թ. հայտարարագրի» մեջ, դատական գործ հարուցեց՝ կառույցը «նակվախ տիրոջը վերադարձնելու» պահանջով: 1984 թ. դատարանը դատարվճիտ կայացրեց, և շինությունը, որպես Էմինն Այաշի ժառանգություն, փոխանցվեց Անկարայի Աշայի քաղաքապետարանին և Այաշլը եղբայրներին: Վերջիններս իրենց արժեթղթերը վաճառել էին Միլթաշ անվամբ ընկերությանը: 1998 թ. վաքըֆը վարձատու դարձավ, որը վճարում էր այն կառույցի դիմաց, որը 30 տարի առաջ գնել էր: «Անցյալում չտրված վարձի պարտք» էլ սկսեց մաս-մաս մարել: Սակայն Միլթաշ ընկերությունն իր առարկությունը հայտնեց պայմանագրի հարցում և բռնագրավման համար փոխհատուցման դատական գործ հարուցեց վաքըֆի դեմ: 1999 թ. փետրվարի 2-ին շենքն ազատելու մասին որոշում կայացվեց, և դպրոցը դատարկվեց: Կառույցից դուրս շարվակցին այնպիսի բազմաթիվ իրեր, ինչպիսիք են՝ գրապահարանները, նստարանները, խաղալիքները և դաշնամուրը: Աշակերտները ձմռան կեսին առանց դպրոցի էին մնացել: Դպրոցի սաների ընտանիքները չհեազանովելու գործողությունն ձեռնարկեցին, մի բան, որ հազվադեպ էր հանդիպում Թուրքիայի հայերի շրջանում, և ճամբար դրեցին դպրոցի այգում: Այնուհետև նրանք շենք վերադարձան, և վաքըֆի տերը եղող շենքին տարի-

ներ շարունակ վարձ վճարվեց: 2012 թվականի նոյեմբերի 1-ին այս կառույցը վերջապես վերադարձվեց վաքըֆին¹⁸⁴:

«Հայկական վաքըֆներին պատկանած 661 միավոր գույք է բռնագրավվել տարբեր պատճառներով: Դրանցից միայն 143-ն են վաքըֆին վերադարձվել՝ վերջին 10 տարիների ընթացքում կատարված օրինական փոփոխությունների արդյունքում: Այդ թիվն էլ կազմում է 1328 միավոր վաքըֆային անշարժ գույքի 10.77 տոկոսը միայն»,- գրում են գրքի հեղինակները¹⁸⁵:

Քաղաքիվ խնդիրներ էին ծագում նաև պետության կողմից իրր երաշխավորված փոխհատուցումների հետ կապված: Այսպես, Գեղիքփաշայի հայ բողոքական եկեղեցու վաքըֆն իր առարկությունն էր հայտնել իրեն պատկանող գույքի դիմաց որպես փոխհատուցում տրվող գումարի կապակցությամբ: Պոլսահայ «Ակօս» շարքաթերթի համաձայն՝ Գեղիքփաշայի հայ բողոքական եկեղեցու վաքըֆը փոխհատուցման գումարի չափը վիճարկելուց առաջ դիմել էր մասնագետների, որոնք զնահատել էին իրեն պատկանող սույն անշարժ գույքը: Գնահատող մասնագետները 550 հազար լիբա էին զնահատել Ստամբուլի Գում Գափու թաղամասում գտնվող այդ քառահարկ շինությունը, որը խլվել էր Գեղիքփաշայի հայ բողոքական եկեղեցու վաքըֆից և նախկինում եղել հայ օրիորդաց որբատուն: Եկեղեցին իր առարկությանը կցել էր նաև զնահատող մասնագետների գնկույցները: Գեղիքփաշայի հայ բողոքական եկեղեցու և դպրոցի վաքըֆը դիմել էր, որպեսզի վերադարձներ 1980 թ. պետական գանձարանին անցած այդ անշարժ գույքը և դրական պատասխան ստացել: Դա համարվել էր Քուրքիսյում ազգային փոքրամասնության համայնքին տրված «առաջին» փոխհատուցման որոշում: Վաքըֆների գլխավոր տեղիությունը ընդամենը 147 հազար 143 լիբայի չափով դրամական փոխհատուցում էր սահմանել այդ քառահարկ շինության համար, որը 8 բնակարան է ընդգրկում: Գեղիքփաշայի հայ բողոքական եկեղեցու և դպրոցի վաքըֆը որոշել էր բողոքարկել այդ որոշումը:

¹⁸⁴ Լույս տեղում:

¹⁸⁵ Լույս տեղում:

Վաքըֆի եախագահ Գրիգոր Աղաբալօղլուն թուրքական «Վաթան» պարբերականի հետ զրույցում նշել էր. «Մեզ տրվելիք փոխհատուցումը շատ ծիծաղելի է: Բոլորը Ստամբուլում գիտեն, որ Գում Գափուում տները բանկ են: Այստեղ մեկ բնակարանը 150 հազար լիրայով է վաճառվում: Դժվարանում ենք հասկանալ, թե պետությունն ինչպես է այդ գինը սահմանել: Պետությունը 30 տարի շարունակ այստեղի վարձն է ստացել, վաճառել և գումար վաստակել: Երանք պետք է Աստծուց վախ ունենան: Այս կառույցը պահանջել ենք դեռևս 5-6 տարի առաջ, երբ հրապարակվեց բարեփոխումների սկիզբ դարձած 4771 թվակիր օրենքը: Սակայն չտվեցին: Հետո, չնայած որ դատական գործ էինք հարուցել, շենքը հապշտապ վաճառվեց ոմն Մուրադ Ասլանի»¹⁰⁶:

Համաձայն Վաքըֆների գլխավոր տնօրինության ներկայացրած տվյալների՝ հայկական համայնքային անշարժ գույքը վերադարձնելու որոշման շրջանակում 165 համայնքային վաքըֆից 56-ը 430 անշարժ գույքի վերաբերյալ դիմում է ներկայացրել, որից որոշվել է 51 անշարժ գույքը հետ վերադարձնել, մեկ անշարժ գույքի գինը վճարել: 32 դիմում մերժվել է: Մերժվել էր նաև Թուզլա կամ «Քամի Արմեն» ճամբարը հետ վերադարձնելու դիմումը¹⁰⁷:

«Քամի Արմեն» հայկական ճամբարը Ստամբուլի Թուզլա շրջանում գտնվող լքյալ ու կիսաքանդ մի շինություն է: Ներկայումս ավերակի վերածված շինությունը ժամանակին եղել է չքավոր ու որք հայ երեխաների ամառային ճամբար: Այն 1961 թվականին գնվել է Հայ բողոքական եկեղեցու հիմնադրամի կողմից և ծառայել է որպես ամառային ճամբար՝ Գեղիքիաշայի հայկական դպրոցի չքավոր ու որք սաների համար: Այստեղ են մեծացել նաև 2007 թվականին Թուրքիայում սպանված հայտնի հայ լրագրող Հրանտ Դիկըրը և երա կին Ռաբել Դիկըրը: Հետագայում ճամբարը թուրքական իշխանությունների կողմից ապօրինապար խլվել էր հայ համայնքի ձեռքից: 2015 մայիսի 6-ի առավոտյան

¹⁰⁶ Գեղիքիաշայի հայ բողոքական եկեղեցու վաքըֆն իր առաքելությունն է հայտնել իրեն պատկանող գույքի դիմաց որպես փոխհատուցում տրվող գումարի կապակցությամբ <http://shnong.net/arm/?p=25248>

¹⁰⁷ Ա. Քարաաջան, նշվ. աշխ.:

ճամբարի ներկայիս սեփականատիրոջ նախաձեռնությամբ սկսվել էր ճամբար-մանկատան ապամոնտաժումը, սակայն կարճ ժամանակ անց Թուրքիայի հայկական համայնքի սկսած բողոքի լայնածավալ միջոցառումների շնորհիվ շինության ապամոնտաժումը ժամանակավորապես հնարավոր եղավ դադարեցնել: Թուրքական «Ենի Շաֆար» պարբերականի իր սյունակում հարոնի լրագրող Ալի Բայրամօղլուն, ով նաև «Ներքեք մեզ, հայեր» ակցիայի ակտիվ անդամներից է, բարձրացրել էր Ստամբուլի «Քամփ Արմեն» որբանոց-ճամբարի ոչնչացման հարցը: Բայրամօղլուն նշում էր, որ իրեն է գանգառարել Հրանտ Դինքի եղբայր Լենեք Դինքը՝ խնդրելով բարձրաձայնել հայերի համար մեծ նշանակություն ունեցող որբանոցը բանդելու մասին: «Այս նրկրում ոչ մուսուլմանների գույքին անվերջ տիրանալու համար ամեն ժամանակ իր տեխնիկան ունի», - նշում էր հեղինակն ու օրինակներ բերում, թե ինչպես հանրապետական Թուրքիայի տարբեր ժամանակաշրջաններում պետությունը տիրացել է ազգային/կրոնական փոքրամասնությունների, այդ թվում հայերի գույքին: «Մարդկանց բարձրացրած աղմուկը պետք է լսեն Թուրքիայի նախագահը, վարչապետը, ԵՄ հարցերի նախարարը, արտգործնախարարը: 1915-ի ցավակցությունը բավարար չէ: Նեղիրն այս ոչնչացմանն ու ավերմանը վերջ տալն է: Մի քանի օր անց կարող է ծառ ուշ լինել», - գրում էր Բայրամօղլուն¹⁸⁸: 2015թ. հոկտեմբերի 27-ին, երբ լրացավ ապամոնտաժումը թույլ չտալու նպատակով «Քամփ Արմեն»-ում սկսված հերթապահության 175-րդ օրը, ճամբարը վերադարձվեց հայ համայնքին և «Քամփ Արմեն»-ի սեփականության վկայականը հանձնվեց Գեղիքիաշայի Հայ բողոքական եկեղեցու հիմնադրամին¹⁸⁹:

Հայկական կալվածքների հարցի վերաբերյալ «Ակունք»-ի հետ զրույցի ժամանակ «Ակունք» շաբաթաթերթի հայերեն բաժնի խմբագիր Բագրատ Էստուկյանը ցավով նշել էր, որ կատարվածի

¹⁸⁸ Ali Bayramoglu, "Kulak verin: Kültürü yitirmek, belleği asagilamak..." <http://www.yenisafak.com.tr/yazarlar/alibayramoglu/kulak-verin-kulturu-yitirmek-bellegi-asagilamak-2010609>

¹⁸⁹ «Քամփ Արմեն»-ը վերադարձվեց հայ համայնքին, Ermenihaber <http://www.azatutyun.am/archive/news/20151027/2031/2031.htm?td=27329529>

մեզ մեղավոր է եսև Պոլտո հայ համայնքը. «Դժբախտաբար մենք որպես համայնք այնքան էլ լավ կազմակերպված չենք: Հայտնի է, որ մեր արխիվները շատ անխիթար վիճակում են: Մենք մեր ունեցվածքը ճշգրիտ չենք գրանցել և պահել, որպեսզի հարկ եղած դեպքում ներկայացնենք, թե այսինչ կալվածքն ունեինք, այսինչ թվականին այսպես եղավ, այնինչ թվականին էլ՝ այսպես, և անիրավորեն ձեռքենքիցս խլեցին: Մենք դժվարացանք ստավյալներով փաստել: Շատ քիչ հաստատություններ էին խնամքով կազմել իրենց կորցրած ինչքերի ցանկը: Հետևաբար կա մեզ հատուկ համայնքային թերացում: Մենք չպահանջեցինք մեր իրավունքների կարևոր մեծ մասը: Եվ այս պարագայում, հակառակ այն բանի, որ մեզանից որոշները համատորեն պայքարել են, սակայն մենք, որպես համայնքային իշխանություն, պահանջատեր չենք եղել, հետևաբար՝ այսօրվա եղելությունը դիտում ենք որպես կատավարության շնորհ, կատավարության բարի կամքի դրսևորում: Ճիշտ է, եթե կատավարությունը հակառակ դիրքորոշում որդեգրի, մենք անելու շատ բան չունենք: Պետք է եսև շեշտել, որ այս համայնքում եղել են մարդիկ, ովքեր պահանջել են իրենց իրավունքները, ձայն են բարձրացրել անարդարության դեմ, որքան որ հեռավոր է՝ դիմել են դատարաններ: Ճիշտ է, դատարաններն այս համակարգի մաս են կազմել և ոչ թե արդարությամբ են շարժվել, այլ՝ քաղաքականությամբ: Եթե այսօր կա որոշ առաջընթաց, ապա այդ մարդկանց պայքարի հետևանքն է, ցավոք, այսօր սրա մասին չեն հիշում: Օրինակ՝ իրավաբան Տիրան Բաքար կար, որ այս ուղղությամբ հսկայական աշխատանք է կատարել: Հրանտ Դինքը «Ակոս»-ում համատորեն հրապարակումներ է տպել այս անարդարության դեմ, բայց ոչ Տիրան Բաքարն էր այս համայնքի կողմից սիրված իրավաբան եղել, ոչ էլ Հրանտ Դինքը՝ սիրված լրագրող: Պատճառն այն է, որ այս համայնքի դիմագիծը ներկայացնողը առհասարակ պահպանողականներն են, և նրանք իրենց ձեռքից խլվածի համար այն գիտակցումն ունեն, թե «ինչ կարող ենք անել, պետություն է, եթե չուզի՝ ջուր էլ չի տա, ծարավ կմտնեք»: Ահա այս հոգեբանության կրողն են: Միջդեռ մյուսները պայքարելու որոշ փորձ ունեն և պահանջատեր են: Պահպանողականները եսև միաժամանակ

իշխանություն են ձեռք բերել: Իշխանությունն այն տարրերն են, ովքեր ներկայացնում են ստամբուլահայ համայնքը: Պատրիարքարանը պահպանողականների բերդն է, հասկանալի է, քանի որ նկեղեցի է: Մեր թաղական խորհուրդները, մեր բոլոր բարերարները ևս այդ պահպանողականների մասն են կազմում: Պահպանողականներն ունեն նույն հետաքրքրություններն ու մտայնությունը, ինչ որ Օսմանյան կայսրության ժամանակ մեր ամիրաների դասն ու մեծահարուստներն ունեին»¹⁸⁰:

«Քամփ Արմենի» օրինակը ցույց է տալիս, որ ի հեճուկս բուրքական օրենսդրական բազմաթիվ խոչընդոտների առանձին դեպքերում հետևողական պայքարը կարող է բերել հաջողության: Պոլսահայ փաստաբան Սեպուհ Ասլանգիլը շեշտում է, որ աշխարհի տարրեր երկրներում փոքրամասնությունների իրավունքները կարգավորելու համար տարրեր օրինավոր լուծումներ են եղել, սակայն Թուրքիան միշտ խուսափել է հարցին օրինականության տեսանկյունից մոտենալ: «Թուրքիան միշտ աշխատել է շրջանցել փոքրամասնությունների և նրանց իրավունքների հարցը, և, հատկապես դպրոցներ ունեցող հիմնադրամները բազմաթիվ նեղություններ են տեսնում, սա էլ ինքնին ԵՄ սկզբունքներին հակասող սկզբունք է, - ասում է ևս, - ճիշտ ճամփան հատուկ օրենք ձևավորելն է, որում, անշուշտ պատրիարքարանի կարգավիճակի հարցն էլ պիտի լուծվի, քանի որ Պոլսո պատրիարքարանը ստատուս չունի և, հետևաբար, գրկված է կալվածք ունենալու իրավունքից»: Ասլանգիլը նաև նշում է, որ մեր հիմնադրամներին պատկանող հողերի մեծ մասը խոշոր քաղաքների կենտրոնում են, մեծամասնությամբ՝ Ստամբուլում, և դա է պատճառը, որ պետությունը դրա վերադարձը դժվարացնում է, քանի որ դրանք մեծ արժեք ունեն:

Թի ինչ արժողությամբ ունեցվածք է բռնագրավել Թուրքիան կրոնական փոքրամասնություններից, կամ դրա որ մասն է հայկական, գնահատված չէ, փաստաբանը միայն հղում է անում Ռեշեփ Թայիփ Էրդողանի հայտարարությանը, որ այս ընթացքում 3-4 մլրդ. դոլարի ունեցվածք է հետ վերադարձվել: «Մա

¹⁸⁰ Ա. Քարսաշյան, նշվ. աշխ. :

վարչարարական համակարգը ամեն կերպ փորձեց տարալեղ
դրանք: Որպես հետևանք բարեփոխումների իրագործումը գրեթե
ձախողվեց: Ավելին, թուրքական իշխանությունների վերջերս
ընդունած որոշումը՝ հայկական Մուքք Կիրակոս եկեղեցին,
ասորական ու բողոքական մի շարք եկեղեցիները պետակա-
նացնելու վերաբերյալ տազնապալի ցուցիչ է առ այն, որ Թուր-
քիան փորձում է վերադառնալ սագգային փոքրամասնու-
թյունների գույքագրկման իր ավանդական քաղաքականությանը:

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

Անվիճելի է, որ ցեղասպանության անանցյալ նպատակներից է եղել հայ ժողովրդի անհատական և հավաքական սեփականության յուրացումը: Բռնի տեղահանումն ու շարժը ուղեկցվում էին հայերի ունեցվածքի թալանով և մշակութային արժեքների ոչնչացմամբ: Ընդհանուր առմամբ, փորձագետներն այդ գործողությունները որակում են որպես Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության անհատական և կոլեկտիվ ունեցվածքը նորահայտ թուրքական և քրդական (մահմեդական) «սեփականատերերին» ապօրինաբար փոխանցելու պլանավորված ձեռնարկում:

Հայերի ցեղասպանության բնութագրական առանձնահատկությունն էր քաղաքացիական բնակչության մասնակցությունը, ընդամին պետության ռճրագործությանը մեղսակցումը կատարվում էր անձնական շահերի՝ հայերի ունեցվածքի թալանի հիմքի վրա: Դրանով պետությունը ոչ միայն պատասխանատվության մի մասը բարդում էր շարքային մահմեդականների վրա, այլև ինչ-որ չափով ապահովում էր զանգվածների աջակցությունն իր գործողություններին:

Այսպես կոչված «ազատագրական» պատերազմ սկսած Աթաթյուրքը ևս հենվում էր հայերի ու հույների վրեժխնդրությունից վախեցող՝ անատոլիական վերնախավի (հիշենք թուրքքրդական համագործակցությունը), ինչպես նաև երիտթուրքերի կուսակցության՝ հայերի ու հույների զանգվածային կոտորածի կազմակերպման համար օսմանյան օրենքով հետապնդվող անդամների աջակցության վրա: Ուստի հայերի ցեղասպանության ժխտումը համապատասխանում էր արևելյան վիլայեթների մահմեդական բնակչության բոլոր խավերի կենսական շահերին: Հենց այդ հանգամանքը դարձավ տեղական վերնախավի նախաձեռնությամբ Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության ստեղծման հիմնական պատճառներից մեկը: Իրթիհադյականների հանցագործություններին և բռնի տեղահանված հայերի ունեցվածքի յուրացմանը մեղսակցումը վախեցրեց

այդ խափի ներկայացուցիչներին և դարձավ Անկարայի կառավարության հետ նրանց մերձեցման գլխավոր պատճառը:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկելով որպես «ապակազմավորման և կազմավորման համաժամանակյա գործընթաց», տեսնում ենք, թե ինչպես է մի խմբի ոչնչացման հաշիվն կազմվել, ստեղծվել մեկ ուրիշը՝ նոր թուրքական նույնականությամբ: Ըստ ազգայնական տեսչականի՝ նոր թուրքական ազգային պետության ստեղծման նախագիծը, հանրապետության տնտեսական հզորության հենքային բաղադրամասերի ստեղծումը, ձևավորվող խոշոր մասնեղական/թուրքական բուրժուազիայի ձեռքում կասպիտայի նախնական կուտակումը (այսինքն՝ «ազգային տնտեսության» վերաբերյալ պանթուրքիստական գաղափարի մարմնացումը՝ «Milli İktisad»-ը) եշանակալի չափով իրականացան հայերի, հույների, ասորիների, այսինքն՝ թուրքերի համաքաղաքացի քրիստոնյաների, ցեղասպանության, արքայի և ունեցվածքի յուրացման միջոցով:

Հետևաբար միանգամայն արդարացի են այն պնդումները, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը հիմնված է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության վրա:

2005 թ. Թուրքիայի կաղատարային վարչությունը ձեռնամուխ եղավ իր գերատեսչության շրջանակում գտնվող, օսմանյան շրջանի փաստաթղթերի թուրքացման, թվայնացման և հետագայում՝ Պետական արխիվային գլխավոր վարչությանը հանձնելու TARBIS ծրագրին: Այդ աշխատանքները իրականացնելու ընթացքում ի հայտ էին եկել որոշ փաստաթղթեր, որոնց մասին վարչությունը տեղեկացրել էր Ազգային Անվտանգության Խորհրդին: 2005 թ. օգոստոսի 26-ին գաղտնի նամակով ԱԱԽ Ջինակոչյի և պատերազմական գործողությունների նախապատրաստման պլանավորման բաժնի ղեկավար՝ բրիգադային գեներալ Ֆայար Էլմասը հայտնում է, որ մտայաններում առկա տեղեկությունները էրնիկ և քաղաքական, այն է՝ անհիմն ցեղասպանության պնդումներ, օսմանյան վակուֆների պահանջներ և նմանատիպ այլ անցանկալի շահարկումների տեղիք կարող են տալ, ուստի նպատակահարմար է այդ կյուրերը գաղտնի պահել և սահմա-

պով տիրոջ անունից տեր ենք կանգնում այդ ունեցվածքին. որպեսզի վնաս չհասցվի դրան»: Այդ պատճառով էլ երկու ժամահակաշրջաններում էլ կրկնվել է այն սկզբունքը, ըստ որի՝ հայերին անպայման տրվելու է կամ գույքի փոխհատուցում, կամ էլ՝ հենց ունեցվածքի ինքը: Դա է օրենքների էությունը: Ուշագրավ է, որ հասկապես հանրապետական շրջանում հրապարակված օրենքներից ոչ մեկում չի ասվում՝ «մենք բռնագավթել ենք այս գույքը. այն հայերինը չէ»: Նշվում է, թե «դրանք ղեկավարվել են հայերի անունից»: Այսինքն՝ մեր ձեռքի տակ գտնվող օրենքների համաձայն նա կատարությունը հարկադրված է հայերին վերադարձնել նրանց ունեցվածքը կամ տալ դրա հատուցումը»³⁰⁰:

– Ինչո՞ւ է Թուրքիան կատաղի պայքար մղում տարբեր երկրների խորհրդարաններում Հայկական բանաձևերի ընդունման դեմ և փորձում խնդիրը տեղափոխել «պատմական հարթություն»:

Թուրքիան, ձգտելով անդամակցել ԵՄ-ը, ընդգրկվում է միության անդամների օրենսդրական դաշտ, այդ թվում այն երկրների, որոնք իրենց օրենսդրական մարմինների կողմից ճանաչել են ցեղասպանությունը: Հետևաբար հայերը, ցեղասպանության զոհերի ժառանգները, տեսականորեն հնարավորություն կարող են ստանալ փոխհատուցման պահանջ ներկայացնելու:

Ցեղասպանության պես ծանր ոճիրից Թուրքիան օգուտ է քաղել: Միջազգային իրավունքը հռչակում է «ex injuria non oritur jus», այսինքն հանցագործը չպիտի վայելի իր հանցագործության պատուհենը, ուստի և հանցագործության հետևանքները չեն կարող ճակաչվել կամ օրինականացվել: Այսպիսով, հայության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է՝ ձևականապես լինել պանանջատիրության լուրջ և մանրակրկիտ իրավաբանական-փորձագիտական հայեցակարգի և փաթեթի ձևավորմանը:

³⁰⁰ Թաներ Աբչյան. «Լքող գույքի մասին բոլոր օրենքներում թե՛ օսմանակն և թե՛ հանրապետական կառավարություններն անընդհատ կրկնել են այն սկզբունքը, թե այդ ունեցվածքի իրական տերերը հայերն են» http://silunq.net/am/?p=26815&print=1&comments_controls&comments_controls

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Հայերեն

1. Ահարոնյան Գ., *Մեծ երազի ճամփուն վրայ (Ակնարկ Հայկական հայրենի պատմության վրայ)*, Պեյրուք, 1964
2. Աստույան Ա., «Հայերն օսմանյան տնտեսության մեջ» <http://hetq.am/arm/news/31209/hayern-osmanyanyan-tntesutyanyan.html>
3. Աստույան Ա., *Պարի կողոպուտը, Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ.*, Երևան, 2013
4. Բարսեղով Յու., *Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը* (ժեպարացիայի և փոխատուցման խնդիրներ), Երևան, 1999
5. Գեղիբաշյայի հայ բողոքական եկեղեցու վարդին իր առարկությունն է հայտնել իրեն պատկանող գույքի դիմաց որպես փոխատուցում տրվող գումարի կապակցությամբ <http://akunq.net/am/?p=25748>
6. Դիարբեքիի հայկական Սբ. Կիրակոս եկեղեցու հիմնադրամը դիմել է դատարան <http://akunq.net/am/?p=50092>
7. Չոփրազ Գ., «Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լույսին տակ», Երկերի ժողովածու, հ. Գ: Երևան, 2002
8. Թաներ Աբչամ. «Լքյալ գույքի մասին բոլոր օրենքներում թե՛ օսմանյան և թե՛ հանրապետական կառավարություններն անընդհան կրկնել են այն սկզբունքը, թե՛ այդ ունեցվածքի իրական տերերը հայերն են» <http://akunq.net/am/?p=26815>
9. Թուրք ազգայնականության «արյունոտ» տնտեսական քաղաքականությունը <http://akunq.net/am/?p=3874>
10. Խաչատրյան Երվ., *Հայրց թիվը*, Պոստրն, 1965
11. Խաչատրյան Ա., *Կոստանդնուպոլսի հայ գաղութը, (XV-XVII դդ.)*, Երևան, 2007
12. Կիրակոսյան Ա., *Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը* (պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք), Երևան, «Նորավանք» ԳԿԸ, 2006

13. Կիրակոսյան Ջ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, 1967
14. Կիրակոսյան Ջ., *Նրիսթուրքերը պատմության դատաստանի սուտք*, Երևան, 1982
15. Հայ ունեցվածքի ճակատագիրը Օսմանյան կայսրությանից ցայսօր <https://annamuradyan.wordpress.com/2013/12/21/armenian-property-since-ottoman-empire-by-now/>
16. *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)*, փաստաթղթերի ժողովածու (պրոֆ. Ջ. Մ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, կազմ. Ջ. Կիրակոսյան, Ռ. Սահակյան), Երևան, 1972
17. *Հայոց ցեղասպանության հասուցումների ուսումնասիրման խմբի գեկույցը* <http://www.arfd.info/hy/?p=21459>
18. Հովհաննիսյան Ա., «Արտոնյալ վաճառականության» (Hayriye tüccarları) նախաձեռնումից մինչև «սեռետության թուրքացման» քաղաքականություն (19-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում թուրք/մուսուլման ձևներեցությունը խթանելու փորձի մասին)», *Արևելագիտության հարցեր/Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու*, ԵՊՀ/No.10 (նվիրված ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանի ծննդյան 60-ամյակին), Երևան 2015, էջ 17-50
19. Հովհաննիսյան Ա., «Հայասպանությունը՝ մշակութային ցեղասպանության համատեքստում», *ՎԷՄ համահայկական հանդես*, թիվ 2, 2010 թ., էջ 100-109
20. Հովհաննիսյան Ա., «Ցեղասպանության ժխտումը և եթիկան (թուրքական ազգային պետության կազմավորման որոշ հարցերի լույսի ներքո)», *Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, հ. IV, Երևան, 2006, էջ 124-129
21. Հովհաննիսյան Ա., «Քենալ Աբաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը», *ՎԷՄ համահայկական հանդես*, Երևան, 2011, հունվար-մարտ թիվ 1, էջ 168-182
22. Ղազարեան Հայկազն, *Ցեղասպան թուրքը*, Պելյուք, 1968
23. Ղազարյան Հ., *Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ.*, Երևան, 1967

24. Մանուկյան Ս., Թուրքական ժխտողականություն, http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=463
25. Մելքոնյան Ռ., «Թուրքական «ազգային պետության» նախահիմքերը» http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=429&phrase_id=52414
26. Մկրտչյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում», *Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 127-143
27. Յարութիանեան Ա., «Արեւմտեան Հայաստանի եկեղեցիների ու վանքերի բռնազավթումը և ոչնչացումը ունեցուածքի փոխհատուցման իրաւական հիմքերը» <http://akunq.net/arm/?p=13707>
28. Նասիպեան Ա., *Բրիտանիա և Հայկական Հարցը (1915-1923)*, Պէյրուք, 1994
29. Չեֆինսոզլու Ս., «2015 թ.» 100-ամյա տարելիցի սինդրոմի շուրջ» <http://akunq.net/arm/?p=30783>
30. Չոքմիսյան Լ., *Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան*, Ա. հատոր., Բէյրուք, 1972
31. Պապլյան Ա., «Հայ ժողովրդի կուրթական կորուստերը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ», *Հայոց պատմաեզասիրության իրավական հիմունքները*, Երևան, 2007
32. Պարամյան Ս. «Հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն ու դրա հետևանքները 1894-1896թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին» <http://www.genocide-museum.am/arm/articles-Seda-Parsamyan.php#shash.ZTL7NlqE.dpuf>
33. Պողոսյան Ն., «Թուրքայի ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքների խնդիրը (1923-2011 թթ.) համատես ակնարկ», *Մերձավոր Արևելք (հողվածների ժողովածու)*, հ. VIII, Երևան 2012, էջ 309
34. Ռեֆաթ Մելիկան Զադե, *Օսմանեան յեղափոխութիւնը և մութ ծայքերը*, Բէյրուք, 1938

35. Մահակյան Լ., «Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում», URL to article: <http://blog.ararat-center.org/?p=284>
36. Մահակյան Ռ., *Թուրք-Ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Երևան, 1970
37. Սարուխանյան Տ., «Հայոց ցեղասպանության համար կուրթական պատասխանատվության խնդիրը և Մեծ Բրիտանիան (1915-1924թթ.)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2002, No.1, էջ 50-64
38. Սարուխանյան Տ., «Մեծ Բրիտանիայի և ցեղասպանության ընթացքում հայերի կրած կուրթական և ֆինասական վնասների մի շարք հարցերի շուրջ» <http://168.am/2012/10/18/137006.html>
39. Սաֆարյան Ալ., *Ձիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները»*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012
40. Սաֆրաստյան Ա., «Վուստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավաճանների միևնույնության ներկայացված նկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913)», *Էքսիստենցիա*, Ա (հունվար), 1965, էջ 42
41. Սաֆրաստյան Ռ., «Թուրքիան Հայոց ցեղասպանության հարցը համարում է իր ազգային անվտանգության խնդիր», *Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատենեշներ ստեղծել հարեանների միջև...*, Երևան, 2003
42. Սաֆրաստյան Ռ., «Օսմանյան կայսրության 1915թ. «Տեղահանության օրենքը», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2007, № 2, էջ. 72-81
43. Միմոնյան Հր., *Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմություններ*, Երևան, 1991
44. Վահե Հայկ, *Խորհրդի եւ անոր ոսկեղեն դաշտը*, Ելու Յոքք, 1959
45. Վարդան Լեւոն, *Հայկական Տասնհինգը և Հայերու Լքեալ Գայքերը*, Պելլոտօ, 1970
46. Տատրյան Վ., *Անկարկներ Հայկական ցեղասպանութեան մասին*, Երևան 2004

47. Տիգրանեան Տ., *Անգլիան եւ Հայերը*, Երևան, 1994
48. «Քամի Արմեն»-ը վերադարձվեց հայ համայնքին. Ermenihaber <http://www.azatutyun.am/archive/news/20151027/2031/2031.html?id=27329570>
49. Բարտաշյան Ա., «Փորձառատությունների՝ թեազրաված անշարժ գույքը հետ վերադարձնելու վերաբերյալ «պատմական որոշմամբ» նախատեսված ժամանակահատվածը լրացավ» <http://akunq.net/arm/?p=24548>
50. Քեչիշյան Պ., «Հուլիների վերջին տեղահանության 50 տարին» <http://www.azg.am/AM/2014032812>
51. Քոլանջյան, Ս. «Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները», *Ըջսիւսածին*, Բ-Գ-Դ (փետրվար – մարտ-ապրիլ), 1965, էջ 96-107
52. Ֆայեզ ալ Դոսեյե, *Ջարդերը Հայաստանի մեջ* (ականատեսի վկայություններ), Գահիրե, 1960

Ռուսերեն

53. Барсегов Ю., «Державы, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину» <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>
54. Барсегов Ю., «К вопросу о применимости Конвенции к геноциду армян», *Ноев ковчег*, N 6(64), июль 2003, <http://genocide.ru/lib/barsegov/question.htm>
55. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М.Г.Нерсисяна, Ереван, 1983
56. Инджюян О.Г., *Буржуазия Османской империи*, Ереван, 1977
57. Микаелин В.А., *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913- 1919)* - Материалы политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии, Ереван, 1995
58. Миллер Ю.А., *Искусство Турции*, Москва-Ленинград, 1965

Անգլերեն

59. Akcam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York: Metropolitan Books, 2006

60. Akçam T., *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, London: Zed Books, 2004
61. Arsu S., "Turkish Government to Return Seized Property to Religious Minorities"
http://www.nytimes.com/2011/08/29/world/europe/29turkey.html?_r=0
62. Bali R., "Politics of Turkification during the Single Party Period"
<http://www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/basel.pdf>
63. Bedrosyan R., "Special Report: What is Turkey Returning to Armenians?"
<http://armenianweekly.com/2011/08/31/property-return/>
64. Bevan R., «The Destruction of Memory: Architecture at War», Chicago, 2006 www.press.uchicago.edu
65. de Condapa P., «Destroying Heritage, Destroying Identity»
www.traumwerk.stanford.edu
66. Çetinoglu S., "Foundations of Non-Muslim communities: The last object of confiscation"
<https://neweasternpolitics.wordpress.com/2012/02/28/foundations-of-non-muslim-communities-the-last-object-of-confiscation-by-sait-cetinoglu/>
67. Dadrian V., "The Complicity of the Party, The Government, and the Military: Select Parliamentary and Judicial Documents", *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 22, № 1
68. Der Matossian B., "The Taboo within the Taboo: The Fate of Armenian Capital' at the End of the Ottoman Empire", in *European Journal of Turkish Studies*[online], Complete List, 2011, Online since 06 octobre 2011, URL: /index4411.html
69. Der Matossian B., "The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire," in *TURCICA*, Issue # 39, Fall 2007, pp.147-174
- Derdarian M., *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide*, LosAngeles:Atmus,1996
70. Doğan N., *The Origins of Liberalism and Islamism in the Ottoman Empire (1908-1914)*, /Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie am Institut für Soziologie.Fachbereich Politik- und

Sozialwissenschaften der Freien Universität Berlin, 2006/, chapter 3
"Ottoman intellectuals in the nineteenth century", pp.55-206
https://www.academia.edu/6346089/The_Origins_of_Liberalism_and_d_%C4%B0slamism_in_the_Ottoman_Empire

71. Genocide and Crimes Against Humanity, *Etnocide*, www.eNotes.com
- Halacoglu Y., *Facts, Relating to the Armenian Displacement (1915)*, TTK Publication, Ankara, 2001
72. Hovannisian A., "Turkey: A Cultural Genocide", in *Problems of Genocide (Proceedings of the International conference on «Problems of Genocide», April 21-23, 1995, NAS RA, Yerevan)*, Cambridge, USA & Toronto, Canada, 1997, p.376-385
73. Kouyoumjian D., «The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide», in *A Crime of Silence: The Armenian Genocide*, London, 1985
74. Kouyoumjian D., «When Does Genocide End? The Armenian Case», Holocaust Lecture Series Sonoma, California March, 11, 2003
75. Kouyoumjian D., "Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process", in *Anatomy of Genocide: State-Sponsored Mass Killings in the Twentieth Century*, Alexandre Kimenyi and Otis L. Scott, eds. (Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2001), p. 307-319
76. Kurban D., Hatemi K., *The story of an alien(ation): Real estate ownership problems of non-Muslim foundations and communities in Turkey*, Istanbul, 2010
77. Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington, 1944
78. Lost Armenian gold located by Turkish Historical Society
<http://www.hurriyetdailynews.com/PrintNews.aspx?PageID=383&NID=23794>
79. Lyndel V. Prott, "Ethnocide", *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, [ed. in chief Dinah L. Shelton], vol. 1, Thomson Gale, 2005

80. Meharg S., "Identicide and Cultural Cannibalism: Warfare's Appetite for Symbolic Place" , *Peace Research Journal*, 33:3, November, 2001, p. 89-98
81. Morgenthau H., *Memoires*, Paris 1919
82. Return of properties belonging to community foundations <http://www.vgm.gov.tr/duyurudetay.aspx?id=40>
83. Tatz, C., "Genocide Studies: An Australian Perspective," *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* (2011), Vol. 6: Iss.3: Article 5 <http://scholarcommons.usf.edu/gsp/vol6/iss3/5>
84. Text of the European Parliament's Resolution of June 18, 1987.- "The Armenian Question Today", Glendale, CA, 1988
85. Their properties have been given back, what about seized foundations? <https://www.cihan.com.tr/en/cms-copied-news-on-26-10-519937.htm>
86. Totten S., "Genocide: A Primer for Students in Grades 8-12", *Social Sciences Record* 24, № 2, 1987
87. Üngör U. and Polatel M., *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* , London/New York: Continuum, 2011
88. Üngör U., "Confiscation and Colonization: The Young Turk Seizure of Armenian Property" <http://www.armenianweekly.com/2011/04/22/confiscation-and-colonization-the-young-turk-seizure-of-Armenian-property/html>
89. Üngör U., *A Reign of Terror: CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923*, Amsterdam, pdf.2005
90. de Zayas A., *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Brussels-Geneva, 2005
91. 16 March 1964 - The Banishment of the Greek Community of Istanbul through Deportations and Expatriation <http://www.conpolis.eu/uploadedNews/16%20Mart%201964-Eng.pdf>

Զրոյթներ

92. Baghdjian K., *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits « abandonnés »*, Montreal 1987
93. Kévorkian R. et Paboudjian P., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du Génocide*, Paris: Arhis, 1992

Թղթեր

94. Akas R., *Aşkale yolcuları (varlık vergisi ve çalışma kampları)*, İstanbul, 2006
95. Akçam T., Dadrian V., *"Tehcir ve Taktik": Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul : Bilgi Üniversitesi Yayınları 2008
96. Akçam T., Kurt Ü., *Kanunların Ruhu. Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012
97. Aktar A., "6 - 7 Eylül 1955 Cumhuriyet tarihinin en karanlık gecesi ...", *Pazaritesi, 5 Eylül 2005, Sabah gazetesi yazı dizisi*
[https://www.academia.edu/20103181/6 -
7 Eyl%C3%BCl_1955_Cumhuriyet_Tarihinin_En_Karanl%C4%B1k_Gecesi_6 -
7_September_1955_Darkest_Night_of_Republican_History](https://www.academia.edu/20103181/6_-_7_Eyl%C3%BCl_1955_Cumhuriyet_Tarihinin_En_Karanl%C4%B1k_Gecesi_6_-7_September_1955_Darkest_Night_of_Republican_History)
98. Aktar A., "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: kasım-aralık 1918", *Toplum ve Bilim, 91, Kış 2001/2002* s.142-165
99. Aktar A., *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2000
100. Aktar A., "Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", *Tarih ve Toplum*, No: 156, 1996, s. 4-18
101. Alptekin E., "Vakıflar Yasası kabul edildi: Sıra Lozan'a mı geldi?"
<http://www.turksolu.com.tr/175/alptekin175.htm>
102. Altınay A.R., *Türk mimarları*, İstanbul, 1977
103. Arseven E., *Türk sanatı tarihi*, İstanbul, 1950
104. Bardakçı M., "Atatürk, 1915'e 'soykırım' diyen Hasan ağabeyin ailesine 'kan parası' olarak Ermeni gayrimenkullerini bağışlamıştı"
<http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/793024->

ataturk-1915e-soykirim-diyen-hasan-agabeyin-allesine-kan-parasi-olarak-ermeni-gayrimenkullerini-bagislamisti

105. Bardakçı M., *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest, 2008
106. Bayar C., *Ben de Yazdım: Tırnak içindeki tüm ifadeler*, Cilt 5, İstanbul 1967
107. Bayramoğlu A., "Kulak verin: Kültürü yıkmak, belleği aşağılamak..."
<http://www.yenisafak.com.tr/yazarlar/alibayramoglu/kulak-verin-kulturu-yikmak-bellegi-asagilamak-2010609>
108. Bayur, Y., *Türk İnkilâbı Tarihi*, Cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983
109. Bleda M. Ş., *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, Remzi, 1979
110. Çerkezyan S., *Dünya Hepimize Yeter*, Gedik: Belge Yayınları, İstanbul, 2003
111. Çetinoğlu S., "Ankaranın ilk kararı: Ermenilerin ülkelerine/evlerine dönmeleri yasaktır!" www.mavidefter.org/index.php?
112. Çetinoğlu S., "Etnik Temizlik ve Ekonominin Türkleşmesi", <http://www.birikimdergisi.com/guncel/etnik-temizlik-ve-ekonominin-turklesmesi>
113. Çetinoğlu S., "Ermeni Emval-i Metrukeleri Üzerine -1" www.norzar-tonk.org/xml
114. Çetinoğlu S., «Sermayenin Türkleştirilmesi», *Resmî Tarih Tartışmaları -2*, Ed. Fikret Başkaya, 2. Baskı 2009
115. Düzal N., "Neden? Hrant Dink"
www.radical.com.tr/haber.php?2005/05/23
116. Er I.H., "Ermenilerin mallarına ne oldu",
<http://agdistanbul.wordpress.com/2007/04/25>
117. Gökalp Z., *Millî Nedir, Millî İktisat Neden İbarettir*, İstanbul 1915
118. Hür A., "Ermeni mallarını kimler aldı?" www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale/2008/02/03
119. Hür A., "Pangaltı ve Kurtuluş'ta milliyetçi sokak isimleri", Agos, 22 Mayıs 2009

120. Kardeş S., *Tahcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı* (Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı), 2008
121. Nalci A., "Tarihi unutturulma yolunda bir köşetaş: isim değiştirme", Agos, 22 Mayıs, 2009
122. Oğün N., "Türk milliyetçiliğinin 'kanlı' ekonomi politikası" <http://akusag.net/tr/?p=1411>
123. Onaran N., *Emvâl-i Metruke olayı: Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum malların Türleştirilmesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 2010
124. Öz T., *Türkish Ceramics*, Ankara, 1955
125. Özkoray E., "Ermeni Soykırımını niçin hâlâ tabu?", *KÜYEREL*, 10.03.2010
126. Özüün E., "Acı bir kilometre taşı ve kültür kırımı", Agos, 13.11.1998
127. Tevfik Ç., *Türkiye Ekonomisi Tarihi*, İmge K. 2003
128. Toprak Z., *Türkiye'de «Millî İktisat» (1908-1918)*, Ankara 1982
129. Toprak Z., *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995
130. Zarakolu R., "Yeni hükümet ASİMCK\yi sürdürecektir mi?", 11.07.2011 <http://www.ozgur-gundem.com>
131. «Osmanlı arşivleri açılırsa resmi tez zayıflar» www.ulkucuderterbize.com/forum/-1
132. «3 Mart devrim yasaları» <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-35/3-mart-1924-devrim-yasaları>
133. 2012 Beyanname - İstanbul Ermeni vakıflarının el konan mülkleri <http://www.istanbulermenivakiflari.org/>

ПРОЦЕСС ЭКСПРОПРИАЦИИ ИМУЩЕСТВА АРМЯН В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И КЕМАЛИСТСКОЙ ТУРЦИИ

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании геноцид армян рассматривается как одновременный процесс деструкции и конструкции, а именно: как за счет уничтожения одной группы (армян) конструировалась другая - с новой турецкой идентичностью. Результатом процесса «конструирования новой идентичности», или «гомогенизации» Анатолии (а по сути, ее «туркизации»), стали Геноцид и патрицид (лишение родины – Западной Армении) армян. Депортация и резня сопровождались грабежом имущества армян и уничтожением культурных ценностей. В целом, эти действия квалифицируются экспертами как осуществление запланированного акта незаконной передачи индивидуального и коллективного имущества армянского населения Османской империи и «армянского капитала» в собственность новообразованных мусульманских – турецких и курдских – «владельцев».

Характерной особенностью Геноцида армян является участие в нем гражданского населения: соучастие в преступлении государства осуществлялось на почве личных интересов – обогащения путем грабежа имущества армян. Этим государство не только возлагало часть ответственности на плечи рядовых мусульман, но и в какой-то мере обеспечивало массовую поддержку своим преступным действиям.

Депортация армян началась еще в феврале 1915 года. Центральному комитету партии «Единение и прогресс» необходимо было легализовать эти депортации, и поэтому 27 мая 1915 г. он принял проект «временного закона» о депортации армян. Через несколько дней, 30 мая 1915 г., Кабинет задним числом (закон был официально опубликован 1 июня) утвердил закон о продолжающихся депортациях. Этот закон находился в силе вплоть до 4 ноября 1918 г. «Закон о покинутой собственности» был принят 13/26

сентября 1915 г. Новый «временный закон» от 27 сентября 1915 года, Временный закон об имуществе, долгах и покинутой недвижимости лиц, переселенных в другие районы: «Закон о заброшенных домах, долгах и кредитах лиц, переселенных в другие места (депортированных-А. О.)» отменил все сделки с имуществом, в том числе сделки цессии/передачи другим лицам (fetagal) имущества. 8 ноября 1915 г. было принято новое постановление о необходимости внесения всех данных в специальные регистрационные книги.

Все эти многочисленные временные законы, решения, секретные циркуляры и предписания преследовали две основные цели: 1) охватить конфискацией практически все имущество армян, вплоть до мелочей; 2) попытаться полностью проконтролировать процесс конфискации и экспроприации в экономических интересах государства и хоть как-то предотвратить коррупцию и воровство чиновников и местной черни. Немецкие ученые-юристы и стамбульские деловые круги называли эти законы «легализацией грабежа».

В конечном итоге, армянское имущество служило нескольким целям: оно было использовано для удовлетворения потребностей беженцев-мусульман, для создания мусульманского буржуазного класса, для различных военных нужд, для покрытия расходов правительства на депортацию армян, для покрытия долгов и трат правительства и, наконец, для создания ополчения во время кемалистского движения. Имеются данные, что часть реквизированных армянских финансовых средств была депонирована турецким правительством в банках Германии и Австрии, а после их поражения в войне перешла в распоряжение держав Антанты.

Вопрос об «оставленном имуществе» поднимался в повестке дня послевоенного парламента Османской империи, а также османских военных трибуналов еще до провозглашения Турецкой Республики. Решением от 8 января 1920 г. османский парламент в Стамбуле (после поражения Османской империи в войне) отменил принятый кабинетом младотурок закон о конфискации имущества лиц, высланных в иные места проживания, 14 сентября 1922 г. кемалисты объявили о непризнании ими акта аннулирования временного закона об «оставленном имуществе» султанским прави-

тельством, а перед самым заключением Лозаннского мирного договора - 15 апреля 1923 г. - был с поправками восстановлен упомянутый иттихадистский закон, по которому все имущество армян конфисковывалось независимо от того, когда, по каким причинам и при каких обстоятельствах они покинули страну. Ссылаясь на положения этого закона, турецкое правительство заявило претензии на вклады армян в турецких банках и отделениях иностранных банков, а также на вклады, переведенные этими филиалами в Европу, и тем самым помешало возвращению этих денег их законным собственникам. В апреле 1923 г. (в кемалистский период) с целью окончательной конфискации не только движимого, но и недвижимого имущества депортированных лиц Великое национальное собрание Турции внесло определенные изменения в первоначальный текст закона, переименовав его в «Закон о ликвидации». Под этим названием он находился в обращении вплоть до ноября 1988 г.

Таким образом, проект по созданию нового турецкого национального государства в кемалистском видении, закладка базовых компонентов экономики республики, первоначальное накопление капитала в руках зарождающегося класса крупной мусульманской/турецкой буржуазии (т. е. воплощение пантюркистской идеи о «национальной экономике») – все это в значительной степени осуществилось за счет геноцида, изгнания и присвоения имущества армян, греков, ассирийцев, т. е. своих же сограждан-христиан.

**THE PROCESS OF THE ARMENIANS' WEALTH SEIZING IN
THE OTTOMAN EMPIRE AND KEMALIST TURKEY****SUMMARY**

The Armenian Genocide should be considered as a simultaneous process of destruction and construction, namely, the process of shaping a new Turkish identity exterminating an ethnic group (Armenians). The result of such a process of "constructing a new identity" or "homogenization" of Anatolia (but in fact, its "Turkification") were the Armenian Genocide and deprivation of their homeland (Western Armenia). Deportation and massacres were accompanied by plundering them and destroying their cultural values. A characteristic feature of the Armenian Genocide is the involvement of civilians in it: complicity in the state crime was based on private interests – enrichment through plundering the Armenians' property. Thereby the state not only laid part of the responsibility upon ordinary Muslims, but to some extent ensured mass support to its criminal acts. The deportation of the Armenians began as far back as in February 1915. Numerous temporary laws, resolutions, secret circulars and orders had been adopted from May up to November 1915, which pursued two main objectives: 1) to seize almost all the property of the Armenians, down the last detail; 2) to try to fully control the seizure and expropriation and somehow prevent the corruption and pillage of the government officials and local common people. German legal scholars and the business community of Istanbul called these laws "the legalization of pillage." Eventually, property of the Armenians served several purposes: it was used to meet the needs of Muslim refugees to form a Muslim bourgeoisie; to suit various military needs; to cover the expenses for deporting the Armenians, to clear debts and expenditures of the government; to establish volunteer militia during the Kemalist movement. There is information that a part of seized financial resources of the Armenians was deposited by the Turkish government in

the banks of Germany and Austria, but it passed into the disposal of the Entente powers after their defeat in the war. In April 1923 (in the Kemalist period) the Grand National Assembly of Turkey adopted the "Liquidation Law" with the view of the conclusive seizure of not only personal, but also real estates of the deportees. It was in force up to November 1988. Thus, the project on creating a new Turkish national State in the Kemalist vision, the laying of the economic basic components of the republic, the primary accumulation of capital in the hands of the Muslim/Turkish rising upper middle class (i. e. the embodiment of pan-Turkic idea of "national economy") – all this was largely implemented through genocide, exiles and expropriation of the property of the Armenians, Greeks, Assyrians, i. e. of their Christian fellow citizens.

1. Takvim-i Vakayi'deki Metin

قانون وکالت

۱۴ ایلول

تقوم وکالت

آخر محله نقل ایدین اشخاصک اموال و دیون و مطلوبات
متر و کسبی حقیقه قانون موقت

ماده : ۱ ۱۴ مایس ۱۳۳۱ تاریخی قانون موقت حکمنجه آخر
محله نقل ایدین اشخاص حقیقه و حکمیته ترک ایش اولدق قری
اموال و مطلوبات و دیون بو خصوص ایچون مشکل قومیسونلرک هر
شخص ایچون آیری آیری تنظیم ایده جکلری مضطهر اوزرته حکمنجه
تصیه ایدیلر.

ماده : ۲ برنجی مادهده بیان اولان اشخاصک حین نقلرند
متصرف برلدق قری ایدینلی مستقات و مستلات اقبیه تک خزینه اوقاف
واموال غیر متقوله سائر تک خزینه مالیه نامرته قیدلری اجرا ایدیلرک
هر ایک قسم اموال غیر متقوله تک مذکور خزینه لر طرفدن و بره بیک
بدلرندن بدمال تصیه قالمیق مقداری اصحابه اصلا اولور.

اموال مذکورده و اثر نحدث ایده بیک استحقاق و سائر دعا ایده
دفتر خاقانی مأمورلری خصم اولور و بومالرده تصرفک ایتاندن موادمه دن
قاری اولوق شرطیه سندات خاقانیه تک غیره دخی معتبر طوئیلور.
اشخاص بجهت تک تاریخ نقلرندن اون ایش کون اولسکی مدت
نقلرند اجرا ایتدکلری معاملات فرانیده موادمه و یا غیر قاحتک
وجودی باغاکه ثابت اولدنی قدرده حقوق واقعه فسخ و ابطال اولور.

Օսմանյան կայսրության «Թաքվիմ-ի Վայայի» (Takvim-i Vakayi) պաշտոնաթերթի 1331(1915)թ. սեպտեմբերի 14-ի 2303 համարում տպագրված «Այլ վայրերում վերաբնակեցված (տեղահանված – Ա. Հ.) անձանց լքված տների, պարտքերի և վարկերի մասին» ժամանակավոր օրենքի (Ahar Mahallere Nakledilen Eshasin Emval ve Düyün ve Matlûbat-ı Metrûkesi Hakkında Kanun-u Muvakkat) որոշ դրույթներ

Հոդված 1 - Այն անձանց գույքը, որոնք համաձայն մայիսի 14 [27], 1915թ. «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքի թողել [լքել] են իրենց բնակության վայրը, և որոնց ունեցվածքը գրանցվել է հատուկ գրանցամատյանում, ինչի մասին պաշտոնական հաշվետվություններ են պատրաստվել՝ յուրաքանչյուր դեպքում պետք է լուծարվի դատական կարգով:

Հոդված 2 - Որևիցև գույք, կամ տվան ուրիշ վայր «փոխադրելուց» (պետք է հասկանալ՝ տարագրելուց) հետո, «փոխադրված» (այսինքն՝ տարագրված) մարդկանց սեփական տները և բոլոր շինությունները՝ իրենց մեջ գտնված ապրանքներով պիտի փակվեն, որոնք պիտի կերպեն և պահպանության և հսկողության տակ պիտի պերցվեն:

Հոդված 3 - Պահպանության և հսկողության տակ վերցված գույքի տեսակները, քանակությունը, գնահատված արժեքները և սեփականատերերի անունները մանրամասնությամբ պետք է արձանագրվեն մատյաններում (տոմարներում), որից հետո գույքերը նկեղեցիների, դպրոցների, խառնուրդների և պահեստատեղիների մեջ պիտի փոխադրվեն, այնպես, որ յուրաքանչյուրի սեփականատերը հայտնի լինի: Գույքի սեփականատիրոջ և գույքի քանակության մասին տեղեկագիր պետք է պատրաստվի, որի բնագիրը պետք է հանձնվի տեղական կառավարությանը, իսկ դրա պատճեն՝ «Լքյալ» գույքերի վարչական հանձնարարքին:

Հոդված 6 - Եկեղեցիների մեջ եղած գույքերը, նկարները, Սուրբ Գրքերը պետք է արձանագրվեն, դրանց պիտի կցվեն տեղեկագրեր և պահվեն տեղում: Երբ տարագրված բնակչությունը որևէ տեղ կհաստատվի, յուրաքանչյուր գույքին պատկանող էկեղեցական ունեցվածքը պետք է նրան ուղարկվի:

Հողված 11 – Տարագրված հայերի գյուղերում, բնակարաններում և հողերի վրա պիտի բնակեցվեն թուրք մուհաջիրներ, որոնց պիտի տրվեն համապատասխան վկայաթղթեր:

Հողված 22 (հետագայում լրացված- Ա.Լ.) – Ծախված կամ վարձով տրված կալվածքների գումարները տերերի անուններով պիտի հանձնվեն պետեկամուտների զանձարկոյին... որոնք հետագայում... իրենց տերերին պետք է հանձնվեն:

Օրենքն ընդունվել է 1331(1915)թ. սեպտեմբերի 13-ին Ստորագրել են՝ Վարչապետ Մեհմեդ Ռեշադը, Լերքին գործերի և ֆինանսների նախարար Յալեթար, սուլթանական Վարչության տնօրեն Իբրահիմը, Արդարադատության նախարար Հայրիկ

Աղբյուր՝ Salahaddin Kardeş, *Tehcir ve Enval-1 Metruke Mevzuatı* (Ankara: Maliye Bakanlığın Strateji Geliştirme Başkanlığı), 2008, s.23-30.

Անկարայի կառավարության՝ հայերի հայրենիք/տուն վերադառնալու արգելքի մասին որոշումը (Sait Çetinoglu, Ankara'nin ilk kararı: Ermenilerin ülkelerine/evlerine dönmeleri yasaktır, www.mavidefter.org)

* Երջանակի մեջ առնված է Մուսթաֆա Քեմալի ստորագրությունը:

N 1

Անկարայի կառավարության՝ հայերի հայրենիք/տուն վերադառնալու արգելքի մասին որոշումը (Sait Çetinoglu, Ankara'nin ilk kararı: Ermenilerin ülkelerine/evlerine dönmeleri yasaktır, www.mavidefter.org) Հայերեն արգելադրությունը՝ Ա.Է.

* Թիվ 1 փաստաթղթի վերին մասում առկա արխիվի կնիքը:

** Փաստաթուղթը թվագրված է հիջրեթի տոմարով, փակագծերում բերված է տարեթիվն ըստ Գրիգորյան օրացույցի:

*** Թիվ 1 փաստաթղթում առկա անընթեռնելի ստորագրություն:

**** Փակագծերում ներկայացված ազգանունները թիվ 1 փաստաթղթում բացակայում են : Այդ ազգանունները թվարկված թուրք բաղաբաղական գործիչները ստացան 1934թ. «Ազգանունների մասին» օրենքի ընդունումից հետո և նշվել են՝ նրանց նույնականացնելու նպատակով:

***** Թիվ 1 փաստաթղթի ներքևի մասում առկա արխիվի ձեռագիր նշումները:

*Պետական արխիվների Գլխավոր վարչություն
Հանրապետական արխիվ*

Փաստաթղթերի ձևակերպումը դադարեցվում է

Մեր հանձնաժողովը, ծանոթանալով Լեյքին գործերի նախարարության հունիսի 14/336 թվագրված համար 769 գրությանը, հաշվի առնելով, որ մոտակա բնակավայրերում գտնվող հայերը խումբ-խումբ Ստամբուլից անցնում են սահմանը, նրանցից զևեք կրելուն ընդունակները օտարների կողմից զինվում և չարամիտ ոտնձգություններ են կատարում մուսուլմանների հանդեպ, որոշում է և տեղեկացնում, որ տվյալ հանգամանքներում նրանցից ոչ մեկի ազատ տեղաշարժը կամ ճանապարհորդությունն այսուհետ նպատակահարմար չի դիտվում:

18 հունիսի 336 (18 հունիսի 1920) **

Արտաքին գործերի նախարարի անունից՝ ստորագրություն ***
Արդարադատության նախարար

Ջելալեդդին Արիֆ բեյ

Շարիաթական գործերով նախարար

Մուսթաֆա Ֆեհմի էֆենդի

/Գերչեքեր/ ****

Գլխավոր շտաբի պետ՝

Իսմեր բեյ /Իկոնյու/ ****

Էկոնոմիկայի նախարար՝

Յուսուֆ Քեմալ բեյ /Թեեզիրչեկ/ ****

Կրթության նախարար՝

Դոկտոր Ռեզա Նուր բեյ

Ներքին գործերի նախարար՝

Հասքը Բեհիշ բեյ /Բայիշ/ ****

Ազգային պաշտպանության նախարար

Ֆեվզի փաշա /Ծաքմաք/ ****

Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ

Մուսթաֆա Քեմալ փաշա

Առողջապահության նախարար

Ադեան բեյ /Ադրվար/ ****

Հասարակական աշխատանքների նախարար

Իսմաիլ Ֆազլի փաշա /Ջեֆեսոյ/ ****

Ֆինանսների նախարար

ստորագրություն ***

030.18.01.01/01.04.10 *****

Հայերի տեղաշարժը

արգելվում է*****

Հրապարակախոս Մուրադ Բարդաքչըն Habertürk ներկայացրել է կառավարության որոշման արխիվային մի փաստաթուղթ, որը թիվ 5559 համարով ուժի մեջ է մտել 1925թ. դեկտեմբերին՝ Արաթուրքի և կառավարության բոլոր անդամների ստորագրությամբ:

Այդ փաստաթղթով որոշվել է, որ 1923թ. 19 սեպտեմբերի թիվ 339 որոշմամբ պետության կողմից բռնագրավված հայերի անշարժ գույքը Ստամբուլի Բեյօղլու, Զարիքքոյ և ֆրանսիական գերեզմանոցի դիմաց Թաթավյա պողոտայի Վիզել Նուկույանի կողմից բողոքված անշարժ գույքը տրամադրել հայ վրիժառուների կողմից սպանված բուրք պետական գործիչների ընտանիքներին:

Փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ 1450 քառ.մ. հողատարածքը և 200 քառ.մ. շինությունները տրամադրվել են Թիֆլիսում գտնված Ջեմալ Փաշայի ընտանիքին:

Աղբյուր՝ Murat Bardakci, "Atatürk, 1915'e 'soykırım' diyen Hasan ağabeyin ailesine 'kan parası' olarak Ermeni gayrimenkullerini bağışlamıştı" <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/793024-ataturk-1915e-soykirim-diyen-hasan-agabeyin-ailesine-kan-parasi-olarak-ermeni-gayrimenkullerini-bagislamisti>

Հայերի ունեցվածքները Մտամբուլում

«Հրակտ Դիքս հիմնադրամը» եշում է, որ Մտամբուլում 661 հայկական համայնքային կալվածք է առգրավվել թուրքական կառավարության կողմից, 53 հայկական հիմնադրամներին պատկանող 1,328 միավոր գույքերից թողնելով միայն 580-ը (դպրոցներ, եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ և այլն): Հետագայում 143 (21.6%) են վերադարձվել:

Աղբյուր՝ <http://www.istanbulermenivakiflari.org/tr/harita>

Հրակտ Դիքս Հիմնադրամի կողմից առգրավումների հետազոտությունները և նկարագրությունները, լուսանկարները և սահմանագծերը տեղադրված են անցանց [interactive mapping resource](#) կայքում:

Հայոց ցեղասպանությանը պատճառված կորուստները

Վնասի հաշվարկ 100 տարի անց

Ցեղասպանությունն այնպիսի ծանր ոճրագործություն է, որ անգամ 100 տարի անց դժվար է գնահատել նրա ավերածությունները: Այդ ավերածության զգալի մասը հնարավոր չէ վերականգնել սպանված ազգեր, կորած սերունդներ, արմատախիչ արված համայնքներ, կողոպտված հայրենիք, ոչնչացված մշակութային ժառանգություն, քրեազավթված ունեցվածք և թալանված բնական ռեսուրսներ:

Մույն վերլուծությունը նվիրված է հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին: Մա ավելի շուտ ոչ թե իրավապահանջ է, այլ վերլուծություն, որն ընդհանուր սահմաններով ուրվագծում է պատճառված կորուստը, այն համոզմունքով, որ վնասի չափի ավելի լավ գիտակցումը կօգնի առաջ ընթանալու ուղիների որոնմանը: Շատ երկրներ և տարբեր շահեր դերակատարում են ունեցել հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ և էլ ավելի շատերը վերջին հարյուրամյակում իրենց սեփական արտաքին քաղաքական և տնտեսական նպատակներն առաջ մղելու համար օգուտ են քաղել Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության շահարկումից:

Անգործությունն ու անտարբերությունն արմատավորում են այն պատկերացումը, որ ցեղասպանությունը շահավետ գործ է: Մա անընդունելի է, քանի որ այդպիսով ցածրացվում է բարբարոսության դեմ խոչընդոտը ողջ մարդկության համար:

Հանցագործությունը կիսադատապարտված և անհատույց թողնելը ցանում է անկայունության և խառնակության սերմեր: Հարևանները պետք է ի վիճակի լինեն ապրելու կողք-կողքի առանց իրենց անցյալի կողմից հալածվելու:

Առաջ ընթանալու ուղին պարզ է: Վերականգնելի վնասը պետք է վերականգնվի: Անվերականգնելի վնասը պետք է փոխհատուցվի: Մա է այն առաջարկը, որն արվեց հայկական պատվիրակության կողմից 1919թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողո-

վում և որը տակավին ի գորու է մատնանշել առաջ ընթանալու ուղի:

1919 թվականին քննարկվող բանաձևն իրենից ներկայացնում էր հայրենիքի վերականգնման և հայ ժողովրդի կողմից կրած անվերականգնելի կորուստների փոխհատուցման համակցությունը: Փոխհատուցման գնահատակները էլնում էին այն կանխադրությից, որ հայերի հայրենիքը Մև ծովից մինչև Միջերկրական ծով պետք է վերադարձվի հայերին: Մակայն, ինչպես հայտնի է, ոչ անվերականգնելի կորուստները փոխհատուցվեցին, ոչ էլ հայրենիքը վերականգնվեց:

Ստորև բերված աղյուսակներն իրենցից ներկայացնում են 1919թ. հատուցման պահանջի արդիականացված տարբերակը: Թեպետ կորուստների մի մասն ակնհայտորեն անվերականգնելի է, այնուհանդերձ վերականգնելի և անվերականգնելի միջև սահմանը հաճախ սոսկ քաղաքական կամքի խնդիր է: Ուստի ստորև բերվող աղյուսակներում վերականգնելի և անվերականգնելի վնասի զանազան համակցությունները ներկայացվում են վնաս պատճառած կողմերի միջև խիստ մոտավոր մասնաբաժիններով: Այդ գնահատումները չեն հավակնում դառնալ այն 20 միլիոն հայերի չկայացած արարումների հաշվարկ, որոնք կատարեն ցեղասպանությունը չլինելու դեպքում:

Աղբյուր՝

http://armeniangenocide.com/pdf/Armenian_Genocide_Losses_Arm.pdf

Մույն կայքը պատրաստվել է հայաստանյան հեռագոտական խմբի կողմից հիմնախնդրի հասարակական քննարկմանը նպաստելու համար: Խմբի կազմում են Թովմաս Սամուկյանը, Դավիթ Դավիթյանը, Հովհաննես Ասրյանը, Տիգրան Սահակյանը և բազում այլոց որոնց ներդրումը սույն աշխատանքում գնահատվում է երախտագիտությամբ:

ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
«Հայկական կապիտալը» Օսմանյան կայսրությունում	8
Հայերի ունեզրկման գործընթացը օսմանյան ժամանակա- շրջանում	15
Հայոց «լքյալ գույքի» խնդիրը քեմալական շարժման շրջանում	30
Հայերի էյուլթական կորուստների խնդիրը միջազգային ասոյաններում Առաջին աշխարհամարտից հետո	41
Մշակութային ժառանգության ոչնչացումը որպես ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս	68
Թուրքայի Հանրապետությունում ոչ մուսուլմանների համայնքային կալվածքների խնդիրը. ունեզրկման բաղաբաղկանության շարունակականությունը	90
Վերջաբան	118
Օգտագործված գրականության ցանկ	124
Резюме.....	136
Summary.....	139
Հավելված.....	140

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎԷԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵԶԴԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Համակարգչային էջադրումը՝ Վերա Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 692

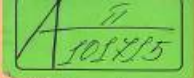
Ստորագրված է տպագրության՝ 05.05.2016թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, տպագր. 9.5 մամուկ:

Տպարանակը՝ 200 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

«ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24

Մուշ Հովհաննիսյան

Աշխատում է ՀՀ ԳԱՍՆ արևելագիտության
ինստիտուտում որպես տվյալ գիտաշխատող:
Զբաղվում է Ռուսրիայի նոր և նորագույն
պատմության հիմնախնդիրներով, տարածա-
շրջանային քաղաքականությամբ, ինչպես նաև
Հարցը ջնդապանության հարցերով:

Ануш Овханнисян

Старший научный сотрудник отдела
Турции Института востоковедения НАН РА.

Занимается изучением вопроса новой и новейшей истории и
региональной политики Турции, а также проблемой Геноцида армян в
Османской империи.

Անուշ Հովհաննիսյան

Senior research fellow of the department of Turkey at the Institute of
Oriental Studies, NAS RA. Main fields of her research include the problems
of modern and contemporary history and regional policy of Turkey, as well as
the problems of Armenian genocide.